

TARNAI ANDOR

**AZ IRODALMI GONDOLKODÁS KEZDETEINEK
MEGKÖZELÍTÉSE
(A KÖZÉPKORI MAGYAR NYELV A LATINSÁG
ISKOLÁJÁBAN)**

Minden hozzáértő tudja, hogy a magyar nyelvű irodalom műveléséhez alkalmazott rendszeres retorikát, poétikát és verstant a 18. század előtt írni sem próbáltak, s az ilyen tárgyú egyes megjegyzések sora is csak Sylvester Jánossal kezdődik. Jogos és megválaszolandó kérdés tehát, hogyan hozható egyáltalán kapcsolatba a középkorban a kritikai gondolkodás a magyar nyelvű irodalmi gyakorlattal. – Lehet válaszolni, mégpedig elég egyszerűen.

Mindenekelőtt azzal, hogy elszórt teoretikus megjegyzések Sylvester János előtt is akadnak, csak éppen nem figyeltek fel rájuk, mert eléggé eldugottak, s ha régóta kiadottak is, némi szakirodalmi tájékozottság és határozott irányú érdeklődés kell felismerésükhöz. Az így felszínre hozható anyag viszonylagos újdonságánál fogva valószínűleg nem lesz érdektelen, de valami sok sem: ha helyet kér is magának, az alábbi tanulmány terjedelmét még nem magyarázza. Indokolja azonban ezt is az a körülmény, hogy a kritikai gondolkodás legtágabb értelmű története magában foglalja az előzményeket is, amelyek az első reflexiók feljegyzését lehetővé tették. A latin teoretikus irodalom ebben a vonatkozásban nem több és nem más, mint olyan irodalmi

rendszer, amelyen a magyarban kialakult és hovatovább szabályokká emelkedett szokások végső soron alapultak.

Amilyen világos azonban a latin és a vulgáris nyelvű irodalom általános viszonya és a kutatás feladata, olyan homályosak a kapcsolat kimutatásának módjai és eszközei. További nehézség a külföldi szakirodalomból példának vehető összefoglaló művek meglehetősen hiánya és a hasznosítható hazai eredmények nem éppen nagy száma. Előmunkálatok és más irányú kutatásokból átemelhető eredmények azért persze akadnak. Eltekintve most a Magyar Nyelv igen nagyszámú, jobbára apró cikkétől, a nyelvészeknél Pais Dezső Szegeden elmondott nevezetes előadása óta¹ elmélyült stúdiumok tárgya lett a magyar irodalmi nyelv kialakulása, mely szoros kapcsolatban áll a kritikai gondolkodással; Bárczi Géza még 1947-ben a történeti nyelvjáráskutatást² indította el, amelynek eredményei különösen akkor értékesíthetők, ha művelői gondot fordítanak az egyes írásművek (pl. levelek) szerkezeti és formális elemeire;³ Kniezsa István végül a középkori helyesírás történetét írta meg, s eközben – egyebek között – ma már nagyon hézagosan ismert, de egykor jóval nagyobb számú, a hagyomány laza szálán összefüggő, nemegyszer nagy régiségű nyelvemlékcsoportokat és -rétegeket mutatott ki vagy különített el egymástól.⁴

Az irodalomtörténészek művei között a korai magyar nyelvű irodalomban kifejeződő kritikai gondolkodás történetéhez Horváth János középkort feldolgozó szintézisében található a legtöbb anyag és gondolat, melyeket, sajnos, máig nem nagyon bővítettek vagy fejtettek tovább.⁵ Horváthot elsősorban a stílus érdekelte, de még erről sem kívánt "kimerítő tanulmányt" írni. Felfigyelt azonban a magyar irodalmi terminológiára, s leg-

alább "szemelvényes összeállítást" közölt a készletből; észrevette az idézés állandó formuláit, a prédikáció "előszámláló" jellegét (nyilván a divisióra és következményeire gondolt); elemezte a "vagylagos fordítások, szó-ikerítések és halmozások" szokását mint a fordítói gyakorlat egyik jellemző eljárását. E részben retorikai és poétikai megfigyelések mellett a szövegállomány tudatos megőrzésére, más szavakkal az irodalomtörténeti hagyomány kifejlődésének kezdeti tényére mutatott rá akkor, mikor a magyar bibliafordításokról azt írta, hogy "itt már irodalmi nyelvahagyománnyal van dolgunk, szövegtisztelet jelenségével a nemzeti nyelvben".⁶

A nyelvészeti szakirodalomból és az irodalomtörténetírásból összegyűjthető, általában alkalmi megjegyzésekből azonban még a leggondosabb munkával sem állíthatók össze a magyar kritikai gondolkodás előzményei. Ha mindamellett legalább provizórikus felvázolása mégis megkísérelhető, elsősorban annak tulajdonítható, hogy a feldolgozásra váró anyag – a hasonló természetű némethez vagy franciához képest – nem éppen nagy, s ha megfelelő előmunkálatok hiányában kimeríteni a témát nem is tudjuk, a kritikai gondolkodás szempontjait érvényesítve némi áttekintést adni nem egészen reménytelen feladat.

A latin és a vulgáris nyelvű írásbeliség kölcsönös viszonya azt követeli, hogy kapcsolatuknak vizsgálatába a magyarok mellett mindig bevonjuk a deák szövegeket. Különösen fontos továbbá annak figyelembe vétele, hogy az irodalmi gondolkodás fejlődésének a legszorosabban össze kell függnie az írástudók rétegének kialakulásával, összetételének változásával és mindennapi tevékenységével: e lassanként számszerűen is gyarapodó, utóbb az egyháziak mellett egyre több világit magába

foglaló, bizonyos munkamegosztást kifejlesztő s a latinban és a magyarban a szükségletek szerint egyformán járatos csoport hivatali minőségben játszott szerepétől aligha választható el a magyar nyelvbéli irodalmi gondolkodás kibontakozása. Az utóbbi egy-két évtized kutatásai sok új adattal világították meg történetét;⁷ alig ismerjük azonban saját munkájáról vallott nézeteit: ezt kell a ránk maradt szövegek vizsgálatával valamiképpen körülírni.

1. A SZÓBELISÉG ÉS AZ ÍRÁSBELISÉG HATÁRAI

Horváth János a latin és a magyar nyelv középkori szimbiózisának történetében a "fejlődés lépcsőfokait" különböztette meg. Az elsőn "élő szóval előadott beszédek" állnak szerinte, "melyek valamely latin előképre támaszkodtak, de nem fordításai voltak annak, hanem csak emlékezetből való szabad tolmácsolásai. E fázisban a latinnak szöveg-nevelő hatása kevés, legfeljebb reminiscentia-mérvű. Ez mintegy irodalmon kívüli érintkezése az élő magyar nyelvnek a latinnal, s természetesen tovább tartott az irodalom élénkebb megindulása és virágzása idején is." A második lépcsőfok a fordításoké, "melyeknek első példája a Halotti Beszédet kísérő Monitio, tömeges képviselői a középkor végi kódexek."⁸ A latin hatása itt már szövegformáló jelentőségű s kivált kezdetben és a hivatalos egyházi szövegek fordításáiban igen nagy arányú ... Mérsékeltebb a későbbi szövegekben s a tanítás szabadabb műfajaiban. Ez utóbbiakban ui. az eredeti szöveg tekintélye nem volt oly korlátlan, mint a hivatalos, vagy éppen szent szövegeké s szabadabb fordítást is megtűrt, vagy régebbi fordítás moder-

nizálását, míg a szent szövegek (bibliai szakaszok) fordítása nagyrészt érintetlen maradt s archaizálódott." A két szövegtípus olyképpen függ össze egymással, hogy "az irodalmon kívüli szabad tolmácsolás", valamint az "irodalmi fordítás nyelvi eredményei kölcsönösen hatottak egymásra: ezéi részben kikerültek az életbe, amazéi a fordítás gyakorlatába szivárogtak vissza. Az irodalmi nyelvre nézve e folyamat magyarsító jelentőségű volt: a korai kódexek nyers, sőt külföldi latinizmusai részben visszahúzódtak, leköszörülődtek hatása alatt s a középkor végére bizonyos egyensúlyi állapot állt be, valamelyes összeegyeztetése a nyelv eredeti és kölcsönzött formakincsének."⁹

A meglehetősen hosszan idézett vélemény 1931 óta lényegében változatlanul érvényes. Mélyreható kutatások azóta nemigen folytak, noha újabb átgondolásra készített részletek akadnak a lassan félszázados nézetben. Első pillantásra is látható ugyanis, hogy a két "lépcsőfok" nem kronológiailag értendő: már feltételezés és lényegileg állásfoglalás, mégpedig a köztudott latin hatás egyfajta interpretációja; sorrendjük ennek szempontjából megkonstruált fejlődési fokozatosság, amely azon a preconcepción alapul, hogy ha már a magyar irodalmi nyelv és stílus a latin hatása alatt fejlődött, sokkal modernebb tapasztalatok, pl. Kazinczy programja szerint a fordítás "szövegnevelő" hatásának jóval nagyobbak kell lennie, mint a szabad (szóbeli) tolmácsolásának.

Kérdés azonban, nem helyesebb-e, ha a latin szövegek kétféle anyanyelvi megértésének módját eleve adottnak, huzamosan egymás mellett létezőnek fogjuk fel, s a magyar írásbeliség teljes megszilárdulásáig (míg fölébe nem került a szóbeliségnek) közös név alatt tolmácsol-

lásnak nevezzük. Az biztos ugyanis, hogy a szóbeli tolmácsolás és az írásbeli fordítás két eléggé különböző művelet, de végtelen távolságra sem esnek egymástól, hiszen pl. jogi eljárásoknál pontatlanul rögtönözni nem lehetett, mert anyagi javak, emberi élet foroghatott kockán, s az előszóban tanító pap ugyancsak nem mondhatott mást, mint amit a latin evangéliumban vagy rendjének ismertetendő szabályzataiban megírva talált.¹⁰ Nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy ha nem minden nótárius vagy prédikátor fordított is magyarra, az már egészen biztos, hogy az alkalmankénti fordítók mind tolmácsoltak előszóval, vagyis végső soron egyazon munkát végeztek, ugyanazon iskolázáson mentek keresztül, s ugyanazon réteghez, a literátusokhoz tartoztak.

Ha mármost meggondoljuk, hogy a tolmácsolás századokon át az írástudók mindennapi munkájának számított, a magyar írásbeliség pedig igen lassan fejlődött, felvetődik a kérdés: nem sokkal inkább az írást élőbeszédre és az élőbeszédet latinba átöntő literátusok gyakorlatát, felvett társadalmi szerepét és műveltségét kell-e döntőnek tekinteni az írásbeliség kialakulásában? Nem lassú, viszonylag későn meginduló laicizálódásukkal kapcsolatos-e, hogy bizonyos kezdettől fogva meglévő szövegek archaizálódtak, mások viszont – a réteg világiasodási folyamatának előrehaladásával – meglepő következetességgel modernizálódtak, s "a korai kódexek nyers, sőt külön latinizmusai részben visszahúzódtak, leköszörülöttek"?¹¹ Sőt továbbmenve: nem az történt-e, hogy a literátusok szóbeli, szabad tolmácsolatainak kétségtelenül magyarosabb nyelvi anyaga került be idővel az írott irodalomba, s okozta a középkor végi egyensúlyi állapotot, amiről Horváth

János beszél? Végül pedig: tulajdonképpen nem fordítva zajlott-e le a döntő folyamat, mint Horváth gondolta: a 15. század végének és a 16. század elejének kétségtelenül létező írott nyelve talán nem is elsősorban az írásbeliségen belül alakult ki bizonyos stádiumig, hanem sokkal inkább a literátusok hivatali tevékenységével összefüggő előbeszédének "irodalmin kívüli" világában, amely – a középkori memorizálás óriási jelentőségét ismerve – sok olyan anyagot tartalmazhatott, amit ma kirázólag könyvekből tanulunk?

Az ötletek próbája persze a gyakorlat: a tolmácsolásról elmondottak esetében annak vizsgálata, hogy az írásban fennmaradt fordított szövegek mekkora szilárdságot tanúsítanak az előbeszéd hatásával szemben, s hogy nyelvük, (Horváth János kifejezésével) a "könyvnyelv" valóban nemcsak szókincsében, hanem formáiban is teljesen elütött-e mindenfajta előbeszédtől.

a) Nyílt és zárt szövegek a magyarban

Aligha lehet tagadni, hogy a Jókai-kódex nyelve olyannyira "könyvnyelv", hogy latinja nélkül gyakran nem érthető. Nem is annyira régisége miatt, hanem mert fordítója a magyart teljesen a latin rájárára húzta, s ezt az akkori olvasónak (vagy hallgatónak) éppúgy éreznie kellett, mint ahogy a mai kutató megálapíthatja. Félreérthető még a jóval későbbi Cornides-kódex is, ha nem olvassuk szövegét bilingvis kiadásban. Ha a "könyvnyelv" azt jelenti, hogy az előbbi kódex nyelve "nyers, sőt különöc latinizmusai"-val távol áll az előbeszédtől, a kifejezés helyes. Ebben az értelemben könyvnyelv még a Cornides-kódexé is, bár

meg kell jegyezni, hogy félreértést az is okozhat, hogy a középkorban magyar nyelven nem tudtak beszélni filozófiáról, és a latin segítsége nélkül nehéz eldönteni, mit tett át magyarra alkalmi erőfeszítéssel a fordító. E hiány mindenekelőtt szókészleteti fogyatékossgot árul el; megbocsátható, ha arra gondolunk, hogy a magyar bölcséleti terminológiát Apáczai Csere János és Martonfalvi György próbálkozásai után csak a 19. században tudták megalkotni. A nyelvészek a kor "könyvnyelvének" állapotáról beszélve nem is a lexikális viszonyokat veszik döntő ismérvnek, hanem azt, hogy "a hangtani és alaktani egységesülés ... nem indult el"; ilyenről inkább "csak a mondattan szempontjából lehet szó", "egyéb téren legfőljebb halvány jelei mutatkoznak egy írott nyelvi norma ködös alakulgatásának".¹² Hasonló a helyzet a szövegek terén, amelyeknek szilárdsága az irodalmi gondolkodás bizonyos fokú fejlettségének, ingadozása pedig fejletlenségének jele.

Korántsem arról van szó, mintha a pontos másolat fogalma és példái hiányoznának: a latin írásbeliségben állandó gyakorlat az oklevelek átírása, a liturgikus szövegek másolása, s ilyen esetekben nagyon ügyeltek a hűségre; még arról sem, hogy a magyar kódexirodalomban ne léteznének szó szerint átírt szövegek, amelyek csak a helyesírás bizonytalansága és a nyelvi norma hiánya miatt különböznek egymástól. Legfeljebb azt lehet megjegyezni, hogy egyes másolatok hanyagul készültek, s úgy látszik, senki sem ellenőrizte betű szerinti pontosságukat. Elég sok azonos fordítás többszörösen megmaradt szövegének összevetése után az a benyomás alakul azonban ki, hogy a magyar írásművek általában sem öröklődtek tovább szó szerinti hűséggel: eltérések,

egymástól olykor messze eső változatok bőven akadnak, s az eltérésekből a továbbalakulás bizonyos tendenciáira lehet következtetni. Mind a meglehetősen cseppfolyós halmazállapotot, mind a variánsokból kikövetkeztethető irányzatot elég meggyőzően érzékelteti a következő, voltaképpen nem nagyon különböző párhuzamos szöveg, amelynek latin eredetije Kempisből¹³ való:

Debreceeni-kódex, 275

Lobkowitz-kódex, 61

*Minden te dolgaidda
es tetemmenidben az
veget meg ne zied es
gondoliad mikepen allaz
az zorros itele biro elöt
kinec semmi ninchen el
eneztetven es titkoltatvan.
ki aiandococval meg nem
engezteltetic sem magamen-
tessöket nem vezzen. de
ammi igaz azt iteli o
zegen áavaliás bizös
mit felelcz az vr istennec
minden te gonossagidat iol
tudonac. ki lam nemikoron
felöd a meg haradvth
embernec orchaiat.*

*Mindon nemv teteme'nüödbe
es myvelködetödben az
veget meg tekinched es
nezied: es mykepen az
soros itelö byronac elöte
allas: kinec semmy el
nynchen tytkoltatvan. ky
aiandekokal meg nem en-
gezteltetyk: sem maga
mentesöket nem vessön. de
ammi igaz ast itely o
ávavaias hyt bynös myth
fel'eels. mondas. az vr
istennec mindön : gonossa-
gidat tvdonac ky nemykora
rettegöd es felöd az meg
haragvth embornec zömeliet
es orchaiat.*

E passzusokban akad közönséges másolási hiba ("bizös" - "bynös") vagy más olyan eltérés, ami annak vehető ("tetemmenidben" - "teteme'nnödbe"): a különbségek feltűnőbb és legnagyobb része azonban csak úgy ma-

gyarázható, hogy a szöveg könyvről könyvre terjedése közben lassanként tovább formálódott, mégpedig a latin eredeti minden további befolyása nélkül. Amit a fordító kiadott a keze alól, afféle átlagos középkor végi fordítás lehetett: hűséges az eredetihez, tele a korra jellemző vagylagos megoldásokkal, latinizmusokkal, szó szerint azonban biztosan nem azonos egyik ma ismert változattal sem.

Több másolatban megmaradt ekkori magyar szöveg eredeti állapotának rekonstruálásával eddig nem nagyon foglalkoztak – nem feladat most sem: eldöntetlen marad tehát, hogy mindjárt az első mondatban a latin "res" kétféleképpen megadott értelmezése közül melyik megoldás való a fordítótól, s nem tartozik ide, hogy ugyanitt miért csak az egyik ige azonos mindkét helyen. Elég valószínű viszont, hogy ahol akár egyik, akár másik szövegben egyetlen latin szónak két magyar felel meg, s ezek azonosak, mindegyik a fordítótól származik, mert hiszen a szövegek egyeznek; ha csak az egyik egyezik, a közös származik tőle – az azonosság miatt. Éppen ebből világos viszont, hogy a duplikátumok helyettesíthetők, variálhatók, sőt, az adott esetben számokban kifejezhetően el is hagyhatók voltak. "Csiszolódott" változat tehát a Debreceni-kódexben a "felöd", az "orchaiat" és a "felelecz", melyeknek a Lobkowitzban "rettegöd es felöd", "zömelit es orőhaiat", valamint "fel'eels.. mondas" a megfelelője; ugyanakkor az utóbbi kézirat "el nynchen tytkoltatvan" szavai helyett az előbbiben "ninčhen el eneztetven es titkoltatvan" olvasható. A különbség a két szöveg között abban áll, hogy a Debreceni-kódex az idézett néhány sorban kettővel több duplikátumot ejtett el, mint a Lobkowitz.

A kettőzés elhagyogatásának határozottabb hajlama mellett az első helyen említett másolat azzal tűnik ki, hogy több olyan egyszavas betoldást tartalmaz ("zegen" - "zegen návalias", "tvdonac" - "iol tudonac"; "ky" - "ki lam"), amelynek semmi köze a latinhoz, s a magyar nyelv már kialakult fráziskészletéből a kész fordítás sugallatára került a szövegbe. A "nyavalyás hit [ostoba] bűnös" szavaknak Kempisnél "insipiens" a megfelelője, s a fordító csak jobb híján alkalmazhatta, a "nyavalyás" pedig azért került mellé, mert a magyar egyházi nyelvben a "bűnös" állandó, egyik szinte elválaszthatatlan jelzője. Ugyanebben a minőségben használták azonban a "szegény"-t is, és mikor valaki a kiveszőben levő, ritka "hit" szót elhagyta s a "nyavalyás" mellé ezt is odaírta, nem tett mást, mint az eredeti "insipiens"-ről már mit sem tudva, a másik magyarban lehetséges jelzőt alkalmazta. Nem kétséges, hogy fordításról az adott esetben beszélni már nem lehet; leszögezhető viszont, hogy az első magyar interpretátor azzal értelmezte a latin szót, amit nyelvében adott sablonként készen megtalált, s a két másolat abban különbözik egymástól, hogy az egyikben csak az egyik, a másikban mindkét további lehetséges magyar jelző megtalálható hozzá.

A jelenség abba a csoportba tartozik, amit Horváth János "szóhalmozás"-nak nevez, és nem "egyszerű formátlanlanság"-nak tart - teljesen helytállóan. Verset elronthat ugyan szóáradat, de "kódexeink ... szebb helyei is rendszerint a halmozás valamely válfaját képviselik."¹⁴ Ami azonban stílustörténeti szempontból érdem (esetleg csak érdem forrása) lehet, a kritikai gondolkodás történetében annak példája, hogy a leírt magyar szöveg a középkorban meglehetősen szabadon változtat-

ható, vagy kissé általánosítva, bizonyos részei: már-mint a duplikát megoldások mellett azok, amelyek sztereotip fordulattá váltak, meglehetősen önkényességgel variálhatók.

Két további toldalékszóból a változtatások más típusaira lehet következtetni. Az egyiknek háttére első pillantásra áttekinthető: ha valaki "ky nemikoron rettegöd es felöd" helyett ezt írta: "ki lam nemikoron felöd", egészen biztosan személyhez vagy inkább egyetlen személyre redukált publikumhoz intézett szóbeli előadás kialakult szokásának engedett, amelyben (e szerint) meglehetősen otthonosan érezte magát. A második esetben "mindön: gonossagidat tvdonac" helyett "minden te gonossagidat iol tudonac" áll: a szöveg hagyományozása során senkinek nem jutott eszébe, hogy a magyartól idegen mondatszerkezeten változtasson, megtoldotta viszont valaki nyomatékossító s a beszédbeli jóhangzást támogató szócskával.

A helyzet nem kivételes. A szövegek állapotának hasonlóképpen ingatag volta állapítható meg, ha Kempis *De imitatione Christijéne*k e kis részlete után egy másik elmélkedő mű, Bonaventura *De perfectione vitae*-jének ugyancsak egy szerző keze alól kikerült fordítása másolatait vetjük egybe.¹⁵ Ebben is akadnak "és"-sel, "avagy"-gyal összekötött szókettőzések, melyek valamilyen magyar szövegből kihullottak; jelzők, melyek a latintól teljesen függetlenül csúsztak be, és makacsul tartották magukat, akár személyeket, akár fogalmakat kísérfenek: "áldott" vagy "édes" Jézus, ugyancsak "áldott" és emellett "úr", "mindenható", "örök" az Isten, "ájtatos" és "szent" a latinban egyszerűen Bernardusként említett Bernát, és szinte kivétel nélkül "szent Ágoston doktor" Augustinus. A jelek arra mutatnak, hogy e fajta

változatosságot megengedő és feltehetőleg régi idők óta munkált jelzők nélkül bizonyos szavakat használni sem lehetett akkoriban.

E nagyobb szövegrészben kimutatható variánsok pontosan megegyeznek a Kempis-fordítás néhány mondatában megfigyelt, élelőszóból eredő elemekkel, sőt teljesebbé teszik azokat. Bonaventura magyar szövegében ugyanis egymást éri az "azért" és a "no azért", ami a latinból teljesen hiányzik, de a magyar beszédben olyan általánosan kedvelt, hogy Kempis magyar fordítója a különálló elmélkedési pontokat is ezzel igyekezett folyamatos szöveggé alakítani. Szóbeli érintkezés tartozéka a megszólítás, amit feltűnő bősséggel adnak vissza a fordítók, ha eredetijükben rábotlanak, s alkalmazzák ott is, ahol latinjukban nem található. Bonaventura "dilecta mater" kifejezése pl. a magyarban olyan szóhalmaz lesz, amit apácáknak prédikáló papok használhattak nap mint nap, s csakugyan szó szerint egyezik a szentbeszéd elején szokásos "charissimi"-megszólítás magyar megfelelőjével.

Az elmélkedések fordítói szorosan igyekeztek visszaadni ugyan eredetijüket, észre sem vették latinizmusait, de hasonlóképpen gondolkodás nélkül beengedtek szövegükbe olyan kifejezéseket, amelyek a szóbeli tanítás nyelvében a latin fordulatok magyar megfelelőiként alakultak ki, s az anyanyelvben mintegy reprezentálták azokat. A másolás során aztán a nyelv eme rétegéből mind több elem szüremkedett be az írások nyelvbe, lassan lecsiszolva és némileg az élőbeszédhez szelídítve azt. Úgy látszik, a latin eredeti egyik, alkalmaslag lerögzített alakjának tekintették ekkoriban még a magyar elmélkedés- és imaszöveget, amelynek érvényessége

általában egyetlen kódex tényleges használati idejével esett egybe.

Hasonlóképpen csiszolódtak a narratív szövegek, amelyek egy másik nyelvi rétegbe, a magyar elbeszélés akkor szokásos módjába engednek betekintést, s helyenként világiasabb tartalmuknál fogva lehetővé teszik annak megállapítását, hogy kik között élt a tanító papságon kívül az írott szövegeket állandóan továbbalakító előbeszéd. Az ezirányú elemzés céljából a "tunyan és resten" zsoltosmázó barátok kísértet-kolostoráról szóló példát választottam. Közvetlen latin előzménye ismeretlen, fennmaradt változatainak és egyben másolatainak száma mindössze három:¹⁶ az egyik körülmény nehezíti, a másik könnyíti az elemzést.

A variánsokat figyelembe véve úgy látszik, hogy a Példák könyvében olvasható, időrendileg is első (1510) textus közelebb áll a fordító keze alól kikerült műhöz, mint a Nagyszombati-kódexé (1512–13) és az Érsekújvárié (1530–31), melyek egymással közelebbi rokonok, mint bármelyik külön-külön a Példák könyvével, de mindkettő őrzött meg belőle önállóan sajátosságokat. A kezdőszavak alapján: "Valának két doktorok" (Példák könyve) és "Vala két doktor" csoportról (Nagyszombati-k., Érsekújvári-k.) lehet beszélni: az egyik még tartalmazza a latinos többes számot, a másiktól a másolások során kiveszett. E ma talán nagy jelentőségűnek érzett nyelvi változtatás azonban a maga korában nem nagyobb fontosságú, mint hogy jelzők csúsztak be vagy határozók variálódtak az akkori lehetőségeket kimerítve, s csupán a narráció módjára vet némi fényt egy ismétlődő kifejezés későbbi elhagyása is.

Számunkra legfontosabb az "uraim" szó, amely az Érsekújvári-kódexben "jó" jelzőt kap, és a "praedictus"

értelmű "megmondott", "mondott", mert mindkettő világi összefüggésben használatos elsősorban. A Várdai Aladártól származó legelső magyar nyelvű misszilis levél (1486) "Én jó uram" megszólítással kezdődik, s ez az ismert emlékek számához képest később sem ritka; még nemesasszonyok (domina) is megkaphatták e "jó" jelzést, melynek latin megfelelője "magnificus, egregius, nobilis, optimus, generosus."¹⁷ A mai "fentnevezett, fentemlített" értelmű másik kifejezés egyházi vagy világi eredetéről lehetne vitatkozni. Valószínűbbnek az utóbbi látszik, mert oklevelekben gyakoribb, bizonyos esetekben elkerülhetetlen: innen származhat, hogy a kísértet-kolostor példájában előforduló magyar változata más kódexekben ugyancsak megtalálható; másféleképpen elő sem fordul ekkoriban.

Az elmondottakból, gondolom, legalábbis valószínűnek látszik, hogy ama literátus réteg, amelynek élőbeszéde az írott szövegek állandóságát oly bizonytalanná tette, egyháziakból és világiakból egyformán verbuválódott. Ez utóbbi, társadalomtörténetből jól ismert tényért persze kár lett volna szövegeket elemezgetni hosszan, ha most a régi tételhez nem tehetnők hozzá, hogy általános funkciójukhoz hasonlóan a literátusok nyelve sem különült még el egymástól a réteg egyedeinek hovátartozása szerint. Egy legenda szinte kétségbevonhatatlanul egyházi fordítója a katonai és lovagi terminológiában árul el meglepő tájékozottságot, más szerzetesek az igazságszolgáltatásban bizonyulnak járatosaknak; az érem ellenkező oldalán viszont az áll, hogy világi ember imakönyvet másolt.

E nyelvileg és irodalmi műveltség tekintetében meglehetősen egységes literátus réteg élőbeszéde volt tehát, ami a kódexirodalom és a többi középkori emlék írott magyar nyelvét állandóan befolyásolta. Nem a mindennapi és mindenféle tárgyú beszéde persze, hanem az, amit a bírósági tárgyalásokon és a szószéken, tolmácsolás és vallási tanítás közben, hivatali minőségben használt. A latin szövegek tolmácsolása és megértetése folyamán, századok során kellett kifejlődni annak a (talán egyszer) megmérhető nagyságú nyelvi készletnek, amely a kódexekben és más írott emlékekben meglepő állandósággal tér vissza. Hangsúlyozni kell, hogy a fejlődés a hivatali funkcióban elhangzó élőbeszédben ment végbe és vezetett bizonyos formulákhoz, amelyekben a szabályozódó nyelv és stílus első csíráit kell látnunk. Ki kell emelni azt is, hogy e szóbeszédben végbemenő szabályozódás csak a nyelv ama rétegére terjed ki, melyet latin szövegekkel kapcsolatban, bizonyos helyzetekben kellett és lehetett használni: sztereotip fordulatokra, adott esetben alkalmazható, sőt elvárt és elkerülhetetlenül alkalmazandó szerkezetekre.

Minthogy a középkori magyar nyelv eddig meglehetősen elhanyagolt vagy legalábbis nem kellőképpen feldolgozott rétegről van szó, a további körülhatárolás feltehetőleg nem lesz felesleges. Ez a kuriális és templomi nyelv egyáltalán nem irodalmi, mert a nyelvjárási sokszínűség korántsem tűnt el belőle; nem nevezhető köznyelvnek sem, minthogy csak egy szűk literátus réteg tudta alaposan és beszélte jól, s az is csak akkor, mikor tanult társadalmi funkcióját látta el.

írott nyelv annyiban, hogy az irodalomban jártas tollforgatók kétségtelenül ennek készletét alkalmazták műveikben – már amikor írniuk kellett. Legtalálóbban talán a 15–16. század fordulójára már meglehetősen népes literátus réteg csoportnyelvének mondható, mely sajátos helyet foglal el a szóbeliség és az írásbeliség határmezsgyéjén.

Filológiaiilag a Halotti Beszéd (ifj.) Horváth János által feltárt utóéletéből, de a józan okoskodás alapján is meglehetősen világos, hogy a legvandálabb könyvpusztítás és a legbűnösebb hanyagság sem semmisíthetett volna meg nyomtalanul minden magyar nyelvű könyvet a Jókai-kódex előtti időből, és nem tüntethetett volna el minden misszilis levelet az 1486 előtti évekből, ha a papság korábban legalább alkalomszerűen leírja magyar beszédeit, ha a szerzetesi közösségeknek szánt fontosabb közlések (regula, statútumok) nem szóban hangzanak el, s ha az írástudatlan nemesurak nem íródeákjaik tollára és tolmácskészségére támaszkodva leveleznek egymással. Eme általános gyakorlat miatt nincsen ma sejtelmünk sem róla, hogyan tanították a falusi papok híveiket a Miatyánkra és az Apostoli Hitvallásra az Árpádok korában. Úgy lehet, tanításaikat a Pater nosterral és a Credóval egyetemben még csak egészen kivételesen írták le, ha ugyan egyáltalán valaha is leírták, mert tisztán hallás után tanultak, és emlékezetből szónokoltak. Nagyon valószínű továbbá, hogy két-három évszázaddal későbbi utódaik ugyancsak nem fogalmazták meg prédikációikat, hanem csak gloszszázták a latin mintaképeket, s legfeljebb a beszéd divisióját vagy a nehezebb, fontosabb szavakat igyekeztek magyarul emlékezetükbe vésni.¹⁸

A literátus réteg bizonyos alkalmakkor kötelezően használt nyelvét tették át lassanként írásba, s váltották át a „könyvek nyelvévé” a 14–16. század magyar fordítói. Az élőbeszédből származhatott már a Jókai-kódexben „charissimi” értelemben használt „drágalátos” kifejezés, s a szóban forgó csoportnyelv ingadozására utal, hogy a „fratres” két változatban (barátim, atyámfiak) fordul elő benne. Éppenséggel nincsen kizárva, hogy az első nagyobb terjedelmű magyar nyelvű irodalmi mű egyes történeteket nemegyszer tolmácsolták már latinból, amikor végre írásba foglalta azokat valaki; még valószínűbb, hogy leírása után, a már írott szöveg mellett élőszóban is tovább élt. Már Katona Lajos észrevette, hogy „a Virginia- és ... a Simor-codex archetypusa ... az Ehrenfeld-

[Jókai-] codex hatása alatt állott. Erre vallanak egyes, a Virginia- és az Ehrenfeld-codexben feltűnően egyező fordulatok kivált ott, ahol Szt.Ferencznek mintegy a kegyelet őrizte szavai a többiekénél archaikusabb színűkkel ütnek el a különben már sokkal fejlettebb nyelvtől.”¹⁹ Ha kellőképpen figyelembe vesszük, hogy a régi fordítás helyett lényegében teljesen új készült, az archaikus vonásokat a Jókai-kódex szövegszerű hatása helyett egyszerűbb azzal magyarázni, hogy a Virginia-kódex írásba foglalója élete során számtalanszor hallotta, kívülről tudta Szent Ferenc életének egyes epizódjait, és részben a novíciustester felügyelete alatt álló, nemzedékről nemzedékre szálló élőszóbeli hagyományt örökölt meg, mikor helyenként az ősi szövegre emlékeztető módon fordított.

Nem szabad ti. szem elől tévesztetni, hogy a literátus réteg élőbeszéde olyan nyelv, amely, mint a középkor „könyvnyelvének” alapja, egyszersmind első lépcsőfok is az irodalmivá emelkedés útján. Fő funkciója a latin szó-

vegek hű megértetése: innen az a vonása, hogy híven ragaszkodik eredetijéhez, de szakadatlanul termeli és csiszolja a latin kifejezések nem is annyira hű fordításait, hanem inkább magyar nyelvi reprezentánsait („jó uram”); minthogy az irományok latinságából egyetlen szót sem értő közönség tájékoztatását szolgáltatta, nincsen benne idegen szó: legfeljebb olyan, ami teljesen átment az anyanyelvbe. Mi több: e különböző területeken működő literátus réteg még arra is képes volt, hogy korábban lefordíthatatlan latin szavaknak magyar megfelelőt találjon,²⁰ terjedni kezdő latinokat anyanyelveikkel helyettesítsen²¹ a tudatos purista törekvés legkisebb nyoma nélkül, s ma határozottan népnyelvieknek ható fordulatot meghonosítson.²²

A literátusok nyelve szoros kapcsolatban állt ugyanis a csoporton kívül beszélt nyelvvel, s a prédikáló pap vagy a deák nyilvánvalóan ezt beszélte, ha nem hivatalos funkcióját látta el. Mikor azonban a szószékre vagy a bíróság színe elé lépett, vagy társaságba telepedve hivatali ügyeiről beszélt, helyzete, szerepe és csoporttudata a népnyelv használatát korántsem engedte korlátozatlanul, sőt feladata éppen abban állt, hogy mindennapi nyelvét a latin szintjére emelje. Alighanem ennek tulajdonítható, hogy a középkor verses és prózai proverbiumoktól hemzsegető latinságából sok közmondás került át a magyarba.²³

Ha elfogadjuk azt a nézetet, hogy a „könyvnyelv” részben a literátus réteg egyre fejlődő élőbeszédének megjelenési formája, könnyen megcáfolható, hogy fordulatai, sztereotippé merevedő kifejezései az írásbeliség szférájában alakultak ki és emelkedtek uralkodó helyzetbe. A szó- és írásbeliség e sajátos kapcsolatának korszakában nem lenne helyes azonban azt sem feltételezni,

hogy az írásban lefektetett szövegnek hagyományképző ereje nem volt, hiszen a bibliai szövegekről már régen bebizonyították: az átdolgozó azzal a szándékkal is vehette kezébe a tollat, hogy az írásban rögzített magyar szöveget javítsa, ami az elmondottak szerint nem jelenthetett mást, mint közelebb hozni az írásos tradíciót a szóbeli igehirdetés ott és akkoriban dívó szokásához. Munkájának illetően beállítása a legkevesbé sem cáfolata a „nyelvhagyomány” létezésének, de alkalmas a szó- és írásbeliség kapcsolatát illetőleg néhány megállapításra. Először is arra, hogy az írott szöveg már hathatott az evangélium élőszóbeli tolmácsolására: talán tanították, de mindenesetre tanulmányozták, ha már az eltérő szóbeli gyakorlat miatt és helyesbítés céljából átdolgozta valaki. Még fontosabb a második megkövethető nézet: az átdolgozás az adott esetben modernizálással azonos, s ha ez így van, a munka a szövegtisztelt megőrzése mellett is ezzel éppen ellenkező értelmű.

Mi az oka azonban, hogy az Írás szentnek tartott és szinte a mai napig archaikus magyarsággal ismert szövegét megújítani merték? Meglehetősen korai időpontban még hozzá, s ezenfelül olyan korban, amikor más, igen régi valóságos textusokat szinte változatlan régiességében őrzött a hagyomány? Úgy gondolom, a megoldás ama literátus rétegben keresendő, amelynek hivatali minőségben használt nyelve az írott nyelv egészét meghatározta, azon belül is a csoport összetételének megváltozásában; még világosabban szólva: történetében, amely megértheti a magyar irodalmi gondolkodás szövegformálásban megmutatkozó lassú emelkedését: a folyamatot, amelynek végén már tudatosan alakított művek, középkori értelemben önálló könyvek állnak.

2. A MAGYAR SZÖVEG FELSZABADULÁSA

a) *Archaikus szövegek*

A rendelkezés, amely szerint minden templomos falu papjának a Miatyánkot és a Hitvallást magyaráznia kellett,²⁴ nyilvánvalóan feltételezi a megfelelő magyar szövegeknek a létezését. Sajátos, de a gyakorlatra gondolva könnyen érthető, hogy magyar Halotti Beszéd már 1200 tájáról van, a legkorábbi magyar Miatyánk viszont csak 1400 utánról való, a másik szöveg meg még fiatalabb feljegyzésből ismeretes: a keresztény vallás e legfontosabb textusait minden klerikus oly biztosan tudta kívülről, hogy leírásuk teljesen feleslegesnek látszott; amikor pedig végre papírra vetve bukkannak elő, szinte bámulatos régiességükkel tűnnek ki, amit – némi változás után – mind a mai napig őriznek.

Különös, de így van: a Miatyánkot kódexirodalom korában Pater Nosternak hívták,²⁵ ahogy az Üdvözlégy neve is Ave Maria. Úgy látszik, kezdetben egyedül szövegét igyekeztek áttenni: minden egyéb mellőzhetőnek látszott, s a zártkörű papság latin ismeretanyagában maradt. Szövege – pl. a német Miatyánkkal teljesen megegyezően – a leghűbb fordítás, ami a magyar nyelv eszközeivel elkészíthető. Kezdő mondatának latinossága alig tűnik fel, mert azóta sem változott, és megszoktuk; elképesztő ellenben a „panem nostrum quotidianum” szó szerinti visszaadása „mi kenyerünket mindennapiját” formában, pedig kivételesen ez a változat is egészen a 20. századig élt tovább.²⁶

Betűkig hatoló összehasonlítás szükséges annak megállapításához, hogy a 15. századi magyar Miatyánk a nyelvjárási eltérésektől eltekintve sem volt teljesen

azonos szövegű; nem túlságosan kiterjedt szakirodalmi és nyelvtörténeti ismeret is elegendő viszont valamennyi ránk maradt szöveg régiességének észrevételéhez.²⁷ Külföldi analógiákat (pl. az említett német Miatyánkot) ismerve nem nehéz továbbá rájönni, hogy a legősebb szövegnek annak kell lennie, mely legszolgáiban hű a latinhoz. Ezért lehet feltételezni, hogy a Müncheni-kódexben álló és egyedül itt előforduló „miként es mű” („sicut et nos”) az ősi szövegállományba tartozott, ha többé nem fordul is elő; ugyancsak oda tartozott a „miként mennyben és földön” („sicut in caelo et in terra”), amelyet viszont — a fennmaradt szövegek szerint — elsőnek a Müncheni-kódex fordítója helyettesített más megoldással. Azt gondolhatnánk, egyedül maradt egyéni kísérletével, ha nem látnánk viszont ugyanezt Pesti Gábornál és Sylvester Jánosnál — már csiszoltabb változatban.

Ez utóbbi megfigyelésből az következik, hogy az akkori magyar Miatyánk még több változatban létezett, mint ahány eltérő másolat ismeretes, az előbbiből meg az, hogy az ősi szöveg bizonyos fokú modernizálódása a 15. század elején már megindult. Kérdéses persze ezek után, hogy a Müncheni-kódexben álló új megoldás a fordító leleménye-e, vagy már készen volt a literátus réteg valamely tájon élő csoportnyelvében, mielőtt írásba örökítődött. Ha a Huszita Biblia fordítóinak nagyfokú tudatosságát és bátorságát vesszük figyelembe, az előbbi eshetőség a valószínűbb; ha arra gondolunk, hogy ugyanez a szöveg más helyen igen régi változatot őrzött meg, és ebből kivehetően az írók a szövegjavításban korántsem voltak egészen következetesek, a második feltevés látszik elfogadhatónak. Erre mutatna az a körülmény is, hogy az először itt olvasható megoldás Pestinél és Sylvesternél újból felbukkan, s hogy a két humanista fordításának

egyetlen eltérése („miként” — „miképpen”) még a Müncheni-kódex előtti időből való. E meggondolás alapján bizonyos joggal vethető fel az a gondolat, hogy a modernizálódás folyamata az írásos emlékeknél korábban indult meg; legalább akkor, amikor a kódexirodalom — ha szabad mondanunk — általános jelenséggé kezdett válni, s amikor a csak egyháziakból álló literátus réteg egyre növekvő mértékben keveredett világiakkal.

Első pillanatra merő kombinációnak látszik, de mégiscsak felvethető: e vegyes összetételű rétegben az egyházi rész ragaszkodott a hagyományos formához, az egyházi reformszárny és a világiak a modernizálás felé húztak, s a régit és az újat feltűnően keverő 15–16. századi szövegek a két elem vegyülésének bizonyos arányára utalnak. A megformálásban mutatkozó következetlenség az irodalmi gondolkodás később még részletesebben tárgyalandó ingadozására, bizonytalanságára vezethető vissza. A sajátos állapot akkor szűnt meg, amikor a literátusok között a világiak jutottak vezető szerephez. Fellépésük egészen új korszakot jelöl a Miatyánk történetében: ha igen különbözőképpen dolgoztak is, valószínűleg egymástól függetlenül iktatták be a bántó „kenyerünket mindennapiját” helyett a „mindennapi kenyerünket” kifejezést. Más szövegek vizsgálatával csak megerősíthető a fejlődési vonal humanizmus előtti szakasza.

Az Apostoli Hitvallást mindössze két másolatban őrzik kódexeink; két másik szöveg bizonyos egyezései arra utalnak, hogy ezeknek írói is kívülről tudták.²⁸ Bizonyos, hogy mindkét szöveg igen régi. Nem sokban térnek el egymástól, de eltéréseik merő tévedésnek sem tulajdoníthatók, mert ugyanazon variánsok rokon szövegekben is előfordulnak („feszül”, „mindenható”, „onnan”). Az ősi formának itt is az tekintendő, amely a legtökéletese-

sebben fedi a latin eredetét (pl. „onnan jövendő”), vagy amelyen nem látszik a szenvedő forma elburjánzásának jele („feszüle” — „feszítették”, „születik” — „születteték”); csiszolódás a legnyersebb deákosságok élőbeszéd felé közelítésében mutatkozik („jövendő”, „megjövendő”, „lészen jövendő”, „lészen meg” vagy „eljövendő”), mint a Miatyánknál. Az emlékek összképét az archaizmusok helyenkénti érintetlensége („Jézusban Krisztusban”, „Poncio Pilatus” stb.) mellett a csoportnyelv hatásának előnyomulása jellemzi, mely tovább hordozhat idegenszerűségeket, s maga a behatolás sem következetes, radikálisnak meg éppenséggel nem mondható.

A Tízparancsolat magyar fordításainál figyelembe kell venni, hogy a középkori egyház által hirdetett szöveg Mózes könyvében (Exodus) alapul, de a mindennapi használatra alaposan megrövidítették. Ilyen változat található latinul a Gyöngyösi-kódex lelki tükrében; ezzel nem egészen egyező szöveg, magyarul is, a Peer-kódexben lelhető, rövid magyarázatokkal a Kazinczy-kódexben és a Mondsee-i töredékben, versbe szedve a Példák könyvében olvasható. A Jordánszky-kódexben álló teljes Exodus-szöveg annyiban jön tekintetbe, hogy a kívülről tudott változat nyilvánvalóan hatott a teljes szöveg fordítójára.²⁹

A két latin textus kisebb eltérések ellenére is lényegében azonos: szó szerint csupán azért nem egyeznek, mert az egyiknek (Peer-kódex) egyedüli célja a parancsolatok felsorolása; a másik (a Gyöngyösi-kódexben) csak utal rájuk, sőt tárgyilag összetartozókat (öt — hét, hat — kilenc) egymás mellé von. A magyar fordítások főként azért különböznek egymástól, mert nem ugyanazon latin eredeti leszármazottai. A Peer-kódex természetesen azt hozza magyarul, amit deákul, s jobbára ugyanezt tar-

totta szem előtt a Gyöngyösi-kódex írója, ugyanezt ismer-
te a Példák könyvéé. Ez a változat világiaknak szánt kó-
dexekben fordul elő és a lehető legegyszerűbb; ahol mé-
gis többet mond, mint a Biblia, bővítményéből is laikus
közönség tételezhető fel. Egyháziaknak a Kazinczy- és a
Nagyszombati-kódex Tízparancsolatát szánták, amely hosz-
szabb és a szentírás szavaihoz is hűbb. A Kazinczy-kódex
tisztább képviselője e típusnak, mint a Nagyszombati,
mely a 2., a 8., a 9. és a 10. parancsolatnál a rövi-
debb és feltehetően közkeletűbb alak felé közelít: írója
éppúgy tudta mindkét változatot, mint a Példák könyvéé.

Az ősi szövegnek a rövidebb, a világiaknak másolt
kódexeké látszik: ebben áll — és egyetlenegyszer fordul
elő — az (ünnepet) „szentelj” értelmű „üdj” ige, en-
nek nincsen még szava a „felebarát”-ra („proximus”),
mely elég vontatottan kezdett meghonosodni a „barátod”
és „atyád fia” mellett; ugyancsak a régi formának felel-
het meg a „falsum testimonium” jelentésű „hamis tanó”
(melyet csak a Nagyszombati-kódex mond „hamis tanóság”-
nak), és a „res” megfelelőjeként használt „marha”. A két
szöveg viszonya nagyon sommásan úgy foglalható össze,
hogy az újabb változat a régebbinek nyomát viseli, s hogy
a magasabb képzettségű réteg számára másolt variánsban
bukkantak fel a jelentősebb nyelvi változások, amelyek a
régibe is utat találtak idővel.

A Miatyánk után legismertebb imádság, az Ave Maria,
a középkorban még csak Lukács evangéliumának két passzu-
sából állt. (Mai második fele hiányzott.)³⁰ A Müncheni-
kódex fordítója (és másolója) már imádságként ismerte, s
magyarja természetesen hatott rá; a Miatyánk vizsgálata
után már-már csalódás lenne azonban, ha új variáns nem
lenne szövegében. Valóban: itt áll először igei állít-
mány („vagy”) a „malasztal teljes” mellett, melynek

Sylvester lesz majd további követője,³¹ s itt az első nyom, mekkora nehézségeket okozott már ekkor az „asszonyok” („mulieres”) elfogadható lefordítása.

Az „asszonyállatoknak közötté” és az „asszonyállatok között” a két legelterjedtebb megoldás: Sylvester koráig valami tizenöt helyen olvasható. Nyilván e kettő volt az általános, s közülük is az előbbi elfogadottabb. E két variánsból rövidült bizonyos ingadozás után a modernebb „asszonyoknak közötté” forma, mely végül megszilárdult. Tanulságos, hogy a Müncheni-kódex fordítójának érdeme ezen a helyen csupán a probléma felvetéséig terjed: a „nemberi” szót mint javaslatot még szövegének közvetlen örökösei sem fogadták el. A Döbrentei-kódexben két megoldási kísérlet található: az „asszonynépnek” és az „asszonyemberek”, de egyik sem jutott tovább; a régi egy alakváltozata is csak a Székelyudvarhelyi-kódexig.

Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a Müncheni-kódex e megoldása nem új korszak kezdete, hanem balsikerű kísérlet. Kudarcának okát éppen ellenkező irányban kell keresni, mint Miatyánkjának sikerét: ha abban az esetben a szóbeliségben már meglévő alakot rögzítette a fordító, ebben egyéni vállalkozás eredménytelenségét állapíthatjuk meg. Úgy látszik tehát, hogy a lényegbevágó szövegváltozásokat még a középkor vége felé sem az írott szó, illetve egyetlen író javaslata döntötte el, hanem a literátus réteg névtelenjeinek sokasága, élőbeszéde és szokásai.

Mind e szövegek azért nagyon hasonlóak, részben azonosak, mert a vallási műveltség legegyszerűsebb és legrégebb alapjai voltak. Szerzetesi körökben alighanem korán, a világiak között talán a kolduló rendek intenzív lelkipásztorkodása nyomán ezekre épült fel az ún. katekétikus ismeretanyag (és irodalom). Anyaga legbővebben a Nagyszombati- és a Peer-kódexben található lemásolva; a Nádor-kódex csak felsorolja, ami a témakörbe tartozik.³²

A bűnök jegyzékei az ún. lelki tükrökben térnek vissza: egyet a Gyöngyösi-kódex tartalmaz (Modus confitendi), egy másik a Nagyszombati- és a Nádor-kódexben, egy harmadik a Thewrewk-kódexben olvasható. Az első világi ember, a többi apácák számára másolták. A Thewrewk-kódexben található szöveg öt pontban mindennapos esti lelkiismeretvizsgálatot tartalmaz ugyanennyi imádság kíséretében, s inkább ájtatossági, mint szertartási szöveg. A Nagyszombati- és a Nádor-kódex közös részletének a szövegek hagyományozásának szempontjából az a jelentősége, hogy a bűnök lajstromában tagadó formában megtalálható a nyolc lelki boldogság magyar megfelelőjének két pontja, amiből az következik, hogy e szöveg az éppen elővett latin textus lefordítása előtt már létezett anyanyelven.

A Gyöngyösi-kódex Modus confitendije szabályos életgyónás, melyben a hívő a hét halálos bűnnel és a Tízparancsolat minden egyes pontjának megszegésével vádolja magát. Megvan hozzá a bevezető rész, a befejezés két változatban is: vagy egyszerűen „binessé hagyja” magát a gyónó, vagy egy „szép imádság” keretében teszi ugyanezt. E formulákkal a legkevesbé sem egyezik meg az a Formula petende absolutionis Priuate, ami a 16. század második

feléből származik, és Jakubovich Emil közléséből ismeretes.³³ Az eltérés oka az lehet, hogy az egyik életgyónás, a másik nem; az egyikben a hét főbűnnel és a Tízparancsolat megszegésével vádolja magát a gyónó, a másikban csupán általában Isten és a felebarátok megsértéséről esik szó. Az utóbbi forma egyszerűsége arra vall, hogy ez lehetett általános. Egyáltalán nem érv a feltevés ellen, hogy csak egyetlen szövege maradt, mert a házasságkötés alkalmával mondott eskü is mindössze egy lejegyzésből ismeretes, noha biztosan használták századokon keresztül, csak éppen leírására nem volt különösebb szükség.

c) A bibliafordítások

Az eddig elmondottak abban foglalhatók össze, hogy a magyar nyelvű vallási alapismeretek túlnyomórészt a szóbeliségben éltek: a literátus réteg őrizte a maga körén belül hagyományként s adta tovább hivatásának megfelelően a következő nemzedékeknek és az írástudatlanok tömegének. Hasonlóképpen kellett élniük a Miatyánkról és a Hiszekegyről szóló prédikációknak, melyeket a falusi papok mondtak el vasárnaponként híveiknek. Teljesen valószínűtlen ugyanis, hogy az efféléknek szóbeli tradíciójuk ne lett volna; nehezen elképzelhető viszont, hogy írásban terjedtek el, az írni és olvasni tudók alacsony száma miatt. Ezért vészett el a középkori falusi prédikációk minden szava. Kérdés, hova tűntek a nagyobb egyházak papjaié, akiknek vasárnaponként az evangéliumot kellett hirdetniük, s akik a középkor végére elég nagy számban lehettek, mert az egymást követő zsinatok — azonos szavakkal — nem győzték hangsúlyozni e kötelességet.

Mezey László kimutatta, hogy Margit a Nyulak szigetén már olvasott magyar nyelven szentírást. Valószínűleg az evangéliumot, közelebbről a vasárnapra rendelt szövegeket, mert mások lefordítására nemigen lehetett szükség. Az nem bizonyítható, hogy a királylány kolostorán kívül sok lehetőség adódott ilyesmire, de az már igazolható, hogy rendjének, a domonkosoknak magyar helyesírása a 13-14. századi kancelláriai ortográfia leszármazottja, melyet az 1530-as évek táján ugyancsak a Nyulak szigetén Sövényházi Márta még használt. Valóban meg lehet tehát kockáztatni Kniezsa István nyomán azt a feltevést, hogy a közbeeső időben egy ma elveszettnek tekinthető, nem túl népes nyelvemlékcsoporthoz vitte tovább a helyesírást; még azt is, hogy egyes darabjai bibliai szövegeket tartalmaztak. Nagy kérdés azonban, hogy ezek közelebből milyenek lehettek, s hogyan illeszkednek be, ha egyáltalán nyomuk marad, a középkori magyar bibliafordítások szövegemlékei közé, mert eddig csak a Huszita Biblia leszármazottainak összefüggését sikerült tisztázni.

A probléma általában (és legutoljára is) a Müncheni és Jordánszky-kódex valamiféle összefüggésének vagy teljesen különböző voltának formájában vetődött fel a szakirodalomban,³⁴ s lényegében eldöntetlen maradt, mert az uralkodó előfeltevések mellett megoldhatatlannak bizonyult. Az előbb elmondottak szellemében a kérdés úgy is megközelíthető azonban, hogy a literátusok körében, társadalmi funkciójuk gyakorlása közben használt magyar szöveget vesszük figyelembe, s a bibliafordítás egész ügyét a szó- és írásbeliség problémakörének rendeljük alá. Ha így járunk el, egyszeriben világos lesz, hogy nem az írás egésze az elsőrendű fontosságú, hanem csupán a hivatali ténykedéshez nélkülözhetetlen részek, e részek története pedig az azokat hordozók rétegének megfe-

lelően szükségképpen hosszabb, mint az írásban követhető hagyományé. Közelebbről az a kérdés kerül itt szóba, hogy a Huszita Biblia kitűnő fordítói — legalábbis az egyházi gyakorlatban rendszeresen használt részeknél — nem támaszkodtak-e egy már korábban, részben talán írásban, még nagyobb részben szóban élő szöveghagyományra, nem ezt tették-e egyöntetűbbé, szóhasználatban logikusabbá és egyszersmind a latinhoz hűbbé, mikor nekiláttak az egész Biblia lefordításának, s nem ugyanezen 15. század előtti, szóbeli tradíció száz évvel későbbi egyik folytatása-e az a szöveg, amit a Jordánszky-kódex őrzött meg számunkra. Hogyan értelmezhető továbbá a Huszita Biblia ténylegesen kimutatható szöveghagyománya: miért kellett vagy lehetett ezt átfogalmazni vagy fordításnál felhasználni, hogyan élhetett mellette egy másik, a Jordánszky-kódexbe torkolló tradíció, s hogyan kapcsolódnak a két nagy vállalkozáshoz az egyes kisebb terjedelmű, szétszórt részletfordítások.

Az már kiderült, hogy a husziták meglehetősen hűséggel követték a Miatyánk és az Angyali Üdvözlét akkoriban használatos formáját, de nem hiányzott belőlük a merész újítási szándék s ebben bizonyos következetlenség sem. Nagymérvű egyezésre lehet számítani a nyolc boldogságot tartalmazó evangéliumi résznél is, mert vezérszavakba sűrített kivonata megtalálható a katekétikus irodalomban.³⁵

(3) Bodogoc lelki zegenec
mert öuec meñnècnec orzaga

(4) Bodogoc kègesec mert
ök biriac a· földèt

(5) Bodogoc kic sirnac
mert ök meguigasztaltatnac

(6) Bodogoc kic èheznèc es
zòmíuhoznac igassagot mert
ök megèlegettètènèc

(7) Bodogoc irgalmazoc
mert ök irgalmassagot
köuèt nec

(8) Bodogoc tizta ionhuac
mert ök istènt lat't'ac

(9) Bodogoc békèsegesec
mert ök istènfiaínac hivat-
tatnac

(10) Bodogoc kic vldözètet
zènuèdnèc igassagert mert
öuec meñnècnèc orzága

(11) Bodogoc vattoc micor
èmberec nèctec gonozt
mondandnac es tútökèt ul-
dözendnec és mondandnac
menden gonozt tú èllèntec
hazuduan èn értèm.

(12) Öröl'l'ètèc es viág-
gatoc mert bö tú èrdemtec
meñnècbèn

Bodogoc az lelky zeghenyek,
mert heweek menyeknek orzaga.

Bodogoc az kegyesek, mert
hewk byryak az feldet.

Bodogoc kyk syrnak, mert
hewk meg vygasztaltatnak.

Bodogoc kyk ehezyk es zome-
hozyak az ygassagot, mert
hewk meg eleghwltetnek.

Bodogoc az yrgalmasok, mert
hewk yrgalmassagot erdemel-
nek.

Bodogoc az tyzta zyw"ek,
mert hewk Istent lattyak.

Bodogoc az bekesseghösek,
mert Isten ffyaynak hywat-
tatnak.

Bodogoc kyk haborwsagot
zenwednek ygassaghert, mert
heweek menyeknek orzaga.

Bodogoc vattok mykoron
gonozt mondannak tynektek
emberek, es yldözennek tyte-
ket, es zolandnak mynden
gonozt ty ellentek,
hazwdwan en erettem:

erwlyleték, es vygagyatok,
mert thy erdemetek bewseg-
hes menyorsagban.

A két szöveg hasonlósága egy bibliai versben az azonosság fokát éri el (5), másutt csupán egyetlen névelő (3, 4), illetve a határozott névelő megkívánta tárgyas alak a különbség (6), s csak két szó (jonh, üldözet) hiányzik teljesen a másik fordításból. Az igeképzés módjában tér el egymástól a „megelégettetnek” és a „megelégtetnek”, a „consequor” ige eltérő magyar értelmezése miatt áll egymással szemben a „követnek” és az „érdemelnék”. Az utolsó előtti versben a különbség onnan adódik, hogy a Jordánszky-kódex hívebben követi a latin szórendjét, s független jelentésűeknek veszi a „maledixerint”-et, illetve „dixerint”-et, az utolsóban pedig helyesebben jár el, mint elődje. Az egyezések és a különböző megoldások e rövid áttekintése már magában foglalja a fejlődési tendenciákat és a kritikus pontokat, amelyek a többi, mintegy közbeeső fordítás osztályozását lehetővé teszik.

A Münchener-kódexhez a Döbrentei a leghívebb, amely nem egy helyen (3, 4) határozottan követi elődjét, másutt hatása alatt áll (7, 11), de új megoldásokat is felvet (9, 10, 11). A Székelyudvarhelyi-kódex — az előbbivel szemben — bőven alkalmaz határozott névelőt (a Jordánszky-kódexnél is többet), s a vonatkozó névmás alakja is „az aki”, nem „ki”. Érdekessége, hogy a Döbrentei-kódex újításai közül csak egy található meg benne. A Debreceni kódexben olvasható fordításon félreismerhetetlen a Münchener-kódex hatása; tartalmaz azonban korábban elő nem forduló változatot, s a határozott névelő használatában a Jordánszky-kódexhez közeledik. A Winkler-kódex összefügg a Debrecenivel: két változat csak ezekben fordul elő, két másik helyen erős kapcsolatot mutat, s közülük az egyik még emendációs lehetőséget is nyújt („örömetek” = „érdemetek”). Az Érdy-kódexben az a feltű-

nő, hogy önálló megoldásokon és a Jordánszky-kódexhez fűződő kapcsolaton kívül a Székelyudvarhelyivel mutat fel azonosságokat.

A nagyon ismert evangéliumi szöveg változatait megfigyelve mindenekelőtt a Müncheni- és a Jordánszky-kódex szövegeinek nagyfokú egyezése tűnik szembe, mely az eddigi ismeretek szerint sem egy harmadik, elveszett közös forrással, sem közvetlen kölcsönzéssel nem magyarázható. A szövegrokonság oka ilyen körülmények között egyedül az lehet, hogy az írók előbb tudták kívülről, a literátusi gyakorlatból a bibliai passzust, mint hogy leírták, s lényegében mindketten koruk egyik szájhagyományban élő változatát írták le. Eltéréseik persze már csak a körülmönbség miatt is vannak, de ezek az alaptételből kiindulva úgy magyarázhatók meg, hogy maga a tézis lesz könnyebben igazolható.

A két magyar szöveg között az a legfeltűnőbb eltérés, hogy az egyikben még csak egyetlen határozott névelő fordul elő (4: „birják az földet”), a másikban anynyi, hogy a mai nyelvhasználat csak három helyen kívánna többet (10, 11, 12). Érdekes, hogy a Müncheni-kódexhez elég hű Döbrenteiben még ama egyetlen névelő sem található (4: „földet birják”), a Jordánszkyban meg két helyen, a „mennyország” elől hiányzik, ahol egyetlen ma ismert változat sem mutat fel ilyet. Névelőhasználat szempontjából tehát a Döbrentei-kódex tartalmazza az egyik szélső variánst; a másik a Székelyudvarhelyiben olvasható, mely olyan helyen is hoz (10), ahol másutt teljesen ismeretlen. Minden más változat e két határeset között olyképpen helyezkedik el, hogy a határozott névelő használata és a szövegrokonság másfajta jelei nem függenek össze egymással: a Székelyudvarhelyi-kódex egy helyen (8) a névelő nélküli (s a Münchenihez kapcsolható)

Döbrenteiével egyezik, más esetekben (7, 9) viszont az Érdyvel, amely helyenként inkább a Jordánszky-kódexhez húz (6, 12).

Hasonlóképpen nehéz osztályozni a fordításokat szóhasználat alapján. A Müncheni-kódex „jonhuak” szava egy évszázad folyamán teljesen eltűnt a szöveghagyományból, s helyét kivétel nélkül a „szivűek” foglalta el: feltehető, hogy ebben a korban avult el a szó „szív” jelentésben annyira, hogy már kivételképpen sem használhatták. Kihullott továbbá belőle az „üldözet”, amit feltehetően a fordító csinált a latin „persecutio” mintájára: az egyéni újítás nem ment át a közhasználatba, s helyette a korántsem szakkifejezés jellegű „háborúság” terjedt. A kerek száz esztendővel későbbi Jordánszky-kódex szövegében egyetlen szó nem fordul elő másutt: a „consequentur” értelmű „érdemelnek”. Nem lehetetlen, hogy az „üldözet”-hez hasonlóan egyéni fordítási kísérlet, amely ugyancsak nem honosodott meg. A Müncheni-kódex a „követnek” szót használja. Ezt utánozzák a Debreceni- és Winkler-kódex, s a régi megoldás alapján hoz új javaslatot a Döbrentei. Ugyanitt a Székelyudvarhelyi-kódex a „nyernek”-kel kísérletezik, s pontosan ezt írta a Karthauzi Névtelen. A helyzet tehát korántsem egyértelmű, sőt zavar van azokban a kódexekben is, amelyek a fenti esetben a Müncheni-kódexben rögzített hagyomány követőinek mutatkoznak. A Döbrentei-kódex olyankor is eltér a Münchenitől, amikor — éppen ettől a helytől eltekintve — egységes a szöveghagyomány (9: „neveztetnek”), tartalmaz olyan változatot, amelyre csak az Érdy-kódexben található majd újabb megoldási kísérlet (11), egyszer meg olyan variánst hoz (12: „béven” — „bőséges”), amely majd a Jordánszkyban kapja meg végső formáját. Ugyanaz a Debreceni-kódex viszont, amely egyszer a Müncheni-kódex hű követőjének mu-

tatkozik, más esetben a Winkler-kódexszel tüntet fel szembetűnő egyezést (11, 12), s ennek alapján akár egy külön szövegcsalád képviselőjének minősíthető.

A nagyon hasonló, de mégsem azonos szövegekre és az egyes helyek újabb és újabb megoldási kísérleteire nemigen lehet magyarázatot találni úgy, hogy egyetlen írásos szöveghagyományt tételezünk fel: a Müncheni-kódexét, amely átdolgozások fokozatain keresztül tökéletesedett, modernizálódott és terjedt; nem lehet tisztán kimutatni egy mellette futó, s végül a Jordánszky-kódexbe torkolló tradíciót sem: mindkét feltételezésnek ellentmond a két hagyomány keveredése és következetlenségei. Ugyanakkor azt sem lehet állítani, hogy azok, akiknek keze alól evangéliumi szöveg ránk maradt, nem igyekeztek valamit javítani rajta, mert hiszen az eltérések némelyike tudatos írói beavatkozás feltevése nélkül aligha magyarázható. Határozott nyoma van tehát annak, hogy az írásba foglalt beszédnek (nyelvnek) bizonyos fontosságot tulajdonítottak, de annak már halványabb jelei mutatkoznak, hogy ez tartós szövegállandóságot biztosított. Legtalálhatóbban talán úgy jellemezhető a helyzet, hogy a leírt részletet körültekintéssel, a latint is figyelembe véve fogalmazták meg, de állandósága csak egy adott kéziratra (és annak mechanikus másolójára) korlátozódhatott. Milyen fordítói munkát végezni képes ember kezébe akadt, nem gépiesen sokszorosították tovább, a leírt szavak óhatatlanul változtak, vagyis a szövegállandóság a biblia esetében is csupán egy-egy kódex használatának tartamára és helyére korlátozódott.

Más tartalmú fordításokéhoz hasonlóan ez a szövegállandóság meglehetősen rövid ideig és szűk körben érvényesült tehát, amelyen kívül a szóbeliség uralkodott még, és minden új írásos változat — túl az egyes öntudatos

fordítók változtatásain — az egymással érintkező helyi szokások szintjén érlelődött. Sajátos ugyanis, hogy a Müncheni- és a Jördánszky-kódex között elhelyezhető variánsok csoportjában rendi kapcsolatot nehéz felfedezni. Az igaz, hogy a Huszita Bibliát és helyesírását a ferencesek kapták fel és örökítették tovább, de figyelembe kell venni, hogy fordítóival nagyjából azonos területen vetették meg először lábukat magyar nyelvű környezetben, s ha prédikálni akartak, az ottani vidék szokásaihoz kellett alkalmazkodniuk. Kirívó egyéni szónak vagy szűk körben elfogadott kifejezésnek kellett lennie annak („szellet”), amit nem vehettek át belőle. Lehetséges, hogy a biztosan ferences, óbudai klarisszáktól származó Debreceni-kódex néhány helyen meglepő rokonságot árul el a biztosan domonkos-rendi apácák használatában álló, s talán veszprémi eredetű Winkler-kódexszel, s még inkább lehetséges, hogy az egyes kódexekben fennmaradt részletek összefüggésrendszerét akkor sikerülne világosabbá tenni, ha az egyes kódexeket pontosabban lehetne bizonyos kolostorokhoz kötni.

Így csak annyi mondható biztosra, hogy az egyik legismertebb, a vasárnapi evangéliumon kívül is tanított textust az egész országban meglehetősen egyformán hirdették, de az is kétségtelen, hogy a középkor folyamán soha teljesen azonos formában nem mondták; nem is teheték, mert az írott szövegeken még a szóbeli szokás uralkodott, s az előbbi csak kivételes esetekben befolyásolta a további fejlődést. Nyilvánvaló, hogy kevésbé gyakran használt szövegekben, pl. a nyolc boldogságot bevezető versekben, némileg más a helyzet:³⁶

(1) *Lathuan ke' ihc a' göle-*
kezèteket felmene a' hëgrè
es mikor leültuolna vepe-
nec ö hozia ö taneituañi

(2) *es ö zaia megñituan*
taneit'auala ökèt monduan

Lathwan kedyg Jesus az se-
reghöket, nyomotek az hegy-
re, es mykoron le gltwona,
yarwlanak hew hozya hew
tanoythvany

es fel nythwan hew zayat,
tanoythya vala hwket mond-
wan:

A határozott névelő használatáról itt nincs sok mondanivaló: a Döbrentei-kódexben egyetlenegy sem akad, a többiben a számuk megegyezik. – Az első nehézséget a latin „turba” szó okozhatta, melyet hol „sokaság”-nak (Döbrentei-, Érdy-kódex), hol „seregek”-nek fordítottak (Jordánszky-, Debreceni-, Winkler-kódex); a Müncheninek megfelelően „gyölekezet”-nek többé senki: ugyanúgy tűnt el, mint az „üldözet”. Hasonlóképpen nem fordul elő más-hol az „accesserunt” jelentésű „vepenec”, amelynek helyét a „járulának” (Debreceni-, Winkler-, Jordánszky-kódex), a „menének” (Döbrentei-kódex) és a „győlének” foglalta el. Nyomtalanul elhullott a Jordánszky-kódex „nyomoték” szava: feltehető, hogy ez is a fordító egyéni kifejezéseinek közé tartozott (pl. Máté 11, 1). Ingadozó még e rövid részletben a „cum” fordítása („mikor”: Müncheni-kódex, „mikoron”: Érdy-, Winkler-, Jordánszky-kódex; „hogy”: Debreceni-kódex; „holott”: Döbrentei-kódex) és az „aperiens os suum” megfelelője, melynek fordításai a Müncheni-kódex „ö szája megnyitván”-jától a „megnyitván ö száját” (Érdy-, Winkler-kódex), a „száját megnyitván” (Döbrentei-kódex), „felnyitván ö száját” (Jordánszky-kódex)

dex) variánsokon át a participiumot feloldó „megnyitá ő száját” (Debreceni-kódex) alakokig terjed.

Látható, hogy e rövid részletben az eltérő s — ezek szerint — variálható megoldások száma nagyobb, mint a nyolc boldogságot tartalmazó szövegben, különösen pedig annak első, nagyobbik felében, egyes részei viszont változatlan formában, mintegy szilárd vázként őrzik a szövegállapotot. Egy forrásból kiinduló, egyenes vonalú fejlődést itt sem lehet kimutatni, határozott tendencia mutatkozik viszont a régies alakok, az egyszeri megoldások elhagyására, s ugyanakkor az ünnepélyesség hangulatát árasztó latinosságok és más formák megszilárdulására („járultanak”, „fel”- ill. „megnyitván”). Általános vonásként azt lehet kiemelni, hogy bizonyos gyakori, közkeletű fordulatok állandó, elfogadott nyelvi készletként éltek a műveltek köztudatában. Ezzel magyarázható, hogy ezek jóval nagyobb mértékben egyeznek és lassabban változnak, mint az a latin nyelvi anyag, melyet a magyar literátus köztudat még nem vett birtokba. Ez az állandóan visszatérő, sablonossá vált nyelvi készlet volt ti. az, amit a deák hivatásszerűen megtanult: előkészült rá már az iskolában, majd a mindennapi élet gyakorlati eseteiből okulva sajátította el.

A deáknak tankönyvei csak részben és nem mindenre voltak, s ha forgatott is ilyeneket, nem többet és nem nagyobb mértékben alkalmazhatta, mint a prédikáló pap a magyar nyelvű bibliarészleteket. A meglehetősen hézagosan fennmaradt és a gyakorlatot nem is mindenben kiszolgáló tankönyvek mellett a literátusi tevékenység dokumentumait is figyelembe kell tehát venni, ha a tényleges irodalmi járatosságot s a magyar nyelvű írásbeliségben az idők folyamán közszokásként kialakult szabályokat ismerni akarjuk. E két forráscsoport vezet aztán arra a

nem várt eredményre, hogy a literátusi tevékenység egyre szélesebb körű elterjedése és az alkalmazott formák hosszú skálája már a középkor végén addig a pontig jutott, hogy a tételes összefoglalás éppen megindulhatott, s valóban nem sok hiányzott a magyar nyelvű és a magyarra alkalmazott teoretikus irodalom kibontakozásához. A literátus réteg fejlődése eddig a határig, a szabályok írásba foglalásának a küszöbéig jutott s nem egy vonatkozásban maradt (vagy rekedt) a továbbiakban: a mai kutatónak ebben a témakörben és esetben az az egyik feladata, hogy rekonstruálja, amit az írástudók kitűnően tudtak, csak éppen megírni nem tartottak még érdemesnek; ha meg összefoglalták is, elveszett s talán — a legjobb esetben — lappang még valahol.

3. A SZÓJEGYZÉKEK ÉS A MAGYAR NYELVŰ IRODALMI MŰVELTSÉG

A ránk maradt szótárféleségek nem nagy száma és a választék meglehetősen hiánya arról tanúskodik, hogy az előszóban folyó oktatás és a memorizálás közé nem szükségszerűen iktatódott be a tankönyvhasználat, a latin gyakorló szövegeket kísérő útmutatásokról pedig mindössze annyi ismeretes, hogy magyarul hangzottak el. Nem kétséges azonban, hogy a mai állománynál jóval többnek kellett lennie, mert a szójegyzékek helyesírása a 13. század első felére utal vissza, s hogy a szétszórt, főleg a természettudományban honos szavakat azonosító glosszák a szakszerű feldolgozás iránti igény lassú érlelődéséről tanúskodnak.³⁷ A magyar szókincset a latin mellett más, esetleg modern nyelvekkel, egyéni, egészen gyakorlati célú kísérleteken túl senki sem próbálta itthon szembeállítani; a magyart is magába foglaló, több-

nyelvű szótár gondolatát egy német ember vetette fel elsőnek 1400 előtt.³⁸

A szójegyzékek használata az ismert emlékek tanúsága szerint vagy az iskolákra, vagy a kancelláriákra korlátozódott; az egész további emlékcsoport valamikori létezésére és teljes elkallódására abból következtethetünk, hogy a hazai német anyanyelvű papok bibliai szótárai mellé hasonló magyar műveket nem tudnak idézni, noha elég valószínű, hogy kellett lenniük.³⁹ Kancelláriai eredetűnek a 14. század második feléből származó, két kéz írásában fennmaradt Königsbergi szójegyzéket tartják: „úgy látszik, a szóanyag bizonyos határozott gyakorlati célra gyűjtetett össze”, s egy elveszett formuláriumnak lehetett „töredéke vagy talán inkább előzéklapja”.⁴⁰ Iskolai használatú a Besztercei, a Soproni és a Schlägli szójegyzék: az első kettőt talán városi, az utolsót káptalani vagy kolostori iskolában használták.⁴¹ Betűrendes latin–magyar szótár a középkorban nem készült: ilyen kísérletnek a Schlägli szójegyzéket tartalmazó kódex Hortularium című, latin szavakat latinul magyarázó részébe írott 130 magyar glossza lehetne az emléke, ha nem rendszertelen és későbbi folytatás nélküli bejegyzések sokasága lenne.⁴²

Nyugodtan lehet állítani, hogy a középkori magyar szótáriródlalom az egykorú némethez vagy akár a csehhez hasonlítva kiterjedtnek és gazdagnak éppen nem mondható, mert jó, ha a benne feldolgozott anyag a szerény középfokú képzettség mértékét megüti; sejteni lehet viszont belőle, hogy a magyar iskolák tanulói még ezt a készletet sem feltétlenül tankönyvből tanulták, a magasabb fokú literátusi felkészültséget pedig kivétel nélkül szóbeli oktatásból és gyakorlatból, esetleg önképzéssel szerezték. E kép pontosan egybevág e réteg tevékenységé-

nek ama korábban, egészen más anyag alapján adott rajzával, amely szerint az írott nyelv még beszélt nyelvük függvénye; az új itt egyedül az, hogy az írástudói szerep teljes szókincsét meg sem próbálták szótározni a középkor végéig. A helyzet a terminológiatörténet szempontjából úgy fogalmazható meg, hogy a szakkifejezések csupán a szóbeliségben formálódtak, s az írásbeli gyakorlat a 15. századi határozott fellendülés idején sem jutott el addig a fokig, amely szótár összeállítását és ezáltal legalább egy meghatározott szűkebb körre érvényes norma kodifikálását szükséges feladattá tette volna. Biztos azonban, hogy a szóbeli szokások lassú ütemű terjedésével egy olyan döntő fokozat felé haladt a fejlődés, amelyen az előzmények sora kritikátörténetileg értékelhető műben kristályosodik ki. E folyamatot a későbbi normák megértésének érdekében nyilvánvalóan nyomon kell követni: sajnos, egyelőre jobbra csak alkalmilag előkerült s a teljességtől nagyon messze eső adatcsoport alapján.

Hogy az irodalmi terminológia mennyire a szóbeliség szférájában és a gyakorlati szükséglet hatására kezdett alakulni, semmi nem bizonyítja meggyőzőbben, mint hogy a legkorábbi retorikai szakkifejezés, amely az első írásos emlékektől kezdve használatos, melynek jelentése soha nem ingadozott, alakváltozata pedig nagyon kevés, a Bibliából származó „példabeszéd”. Meghonosodásának egyedül az az oka, hogy az igehirdetés miatt a „parabola” szónak feltétlenül magyar jelentést kellett kapnia. Mint-hogy pedig nem valamely rendszeres retorikából vált általánossá, a Vulgata szóhasználatának hatását viseli magán. A „példabeszéd” teljesen következetesen szerepel a Müncheni- és az Apocryphus-kódexben, s a 15-16. század forduló-

jának bizonyos ingadozásai ellenére is ezt vették át a humanista képzettségű bibliafordítók.

A görög szó jelentése az ókori retorikában olyan tág értelmű hasonlat, amelyet a természetből vagy a történelemhez nem kötött, időtlen emberi életből merít a szónok,⁴³ s a Vulgata fordítója ugyancsak ezt érti rajta, amikor átveszi. Van rá eset, hogy a „parabola”-t a latin „similitudo”-val adja vissza, amit a szó szerinti hűséggel tolmácsoló középkori írók csak „hasonlat”-nak érthettek és fordíthattak, s ezáltal máris két magyar kifejezést kapott egy eredetileg azonos fogalom. Ebben a Vulgata a hibás. Már a magyar fordítók számláját terheli, hogy a latin bibliában „proverbium”-nak fordított görög „paroimia”-t a mieink ugyancsak példabeszédnek nevezték, s ezáltal a hosszú életű szó máris egy harmadik latin terminus technicus terhét viselte.⁴⁴

Az egymással kapcsolatban álló Döbrentei- és Székelyudvarhelyi-kódexre korlátozódik, s elszigetelt, következetesen végig sem vitt kísérlet a „parabola”-t és a „proverbium”-ot egyformán helyettesíteni hivatott „példa rólabeszéd”, „rólabeszéd” szó bevezetése: ha elterjed, akkor sem segítette volna a retorikai fogalmak következetes magyar lefordítását. Jobban veszélyeztette a „példabeszéd” továbbélését a „parabola” „példa”-val vagy „példázat”-tal való fordítása. E szó a skolasztikus „sermo”-tól elválaszthatatlan „exemplum” magyar megfelelőjeként terjedt, s talán a 14-15. század fordulóján vált általánossá. Meghonosodása és magyar megfelelőjének kialakulása teljesen érthető, mert nemcsak a szónokok alkalmazták az ars praedicandi szabályainak megfelelően (és nagy előszeretettel), hanem megkedvelték a hallgatók is. Olyan szó vert gyökeret ekkor, amely a maga körén belül mind a mai napig változatlan tartalommal él tovább.⁴⁵

Nem árt talán még egyszer hangsúlyozni, hogy az említett retorikai terminusokat a latinul egyetlen szót sem értő hallgatóságnak prédikáló papok szükséglete hívta életre. Szóalkotásukban tehát rendszeres retorika iránti érdeklődést nem kereshetünk, mert sem nem értettek hozzá, sem szükségük nem volt rá, s ami egyszer hosszú évtizedek vagy inkább századok alatt több-kevesebb egyöntetűséggel kialakult, a szóbeliségben csiszolódott és terjedt, az egyháznak pedig eszébe sem jutott az egységesítés. Ez az állapot persze nem baj: a Vulgata és a magyar fordítók jóvoltából ha nem is egységes, de mindenesetre változatos készlet alakult ki, mely lassan, éppen sokféleségénél fogva, alkalmassá válhatott egyszer a rendszerezésre.

Hasonló körülmények között alakult az egyházi szónoklatban néhány más, tudományos terminus lehetőségét magában rejtő kifejezés, közöttük a bibliamagyarázat négyféle módját jelölő terminológia.⁴⁶ Kettő azért került használatba, mert a 15. század végi papok híven elmondták magyarul a napi evangéliumot, tartalmilag megmagyarázták, utána pedig, legalábbis a műveltebbek, mélyebb értelmét is kifejtették és erkölcsi intelmeket fűztek hozzá. A kötött formákat követő prédikálás során a szöveg tolmácsolásának és az anyanyelvi alaknak neve „betű szerinti magyarázat”, „betű szerint való magyarság”, „betű szerint való értelem” vagy egyszerűen „értelem”, „magyarság” ebben a korban; pontos megfelelője a latin „secundum litteram” exegézisnek. A 14–15. század fordulóján már meg kellett lennie, mert a Bécsi-kódexben előfordul,⁴⁷ utóbb pedig szabályosan minden prédikációszövegben megtalálható, amely napi evangéliumot vagy leckét követ a kódexekben, s általánosnak kellett lennie, mivel eltérő változat meglehetősen ritkán akad. A nagy-

fokú egyöntetűség ezúttal sem teoretikus meggondolásoknak és tudatos szabályozásnak tulajdonítandó, hanem a prédikáció-séma általános elterjedtségének: a hagyományozás szóbeli módjára vall az azonosságon belüli variánsok száma. A szokások szándékos racionalizálásának hiányát mutatja, hogy ugyanazon prédikátor-körök a nevek rejtett (etimologikus) értelmének kifejtését ugyan csak betű szerint való magyarázatnak hívták.⁴⁸

A bibliai szöveg fordítása és történeti magyarázata után a „sensus allegoricus” kifejtése következett a prédikációban. Magyarul „lelki értelem”-nek, „lélek szerint való értelem”-nek hívták, ugyancsak meglehetősen egyöntetűséggel. Egyházi beszéden kívül azonban az „allegória” szót „példá”-val is fordították; így a Jászói Glosszák feljegyzője és a Döbrentei-kódex bibliafordítója.⁴⁹ A „sensus anagogicus” magyar megfelelője a tudományos kísérletnek tekinthető Glosszákban fordul elő mint „menyei értelem”, „mennyei” vagy „felséges értelem”. A szó nagyon ritka; egyezésükből még arra is lehet gondolni, hogy a két adat nem független egymástól. Ugyane két forrásból ismeretes csupán a negyedik magyarázási mód, a „sensus tropologicus” fordítása („tanúság szerint való értelem”, „erkölcs szerint”); a gyakorlatban aligha használhatták.⁵⁰

A prédikátorok általában csak a lelkészkedésnél elkerülhetetlen latin szakkifejezéseket magyarosították meg, a nagyobb részt latinul használták, amely aztán a klerikusok köréből kikerülve a 15. században jövevény-szóvá változott. Egyértelműen magyarra vált a „glossza” (ordinaria, interlinearis), mert idézése nélkül magasabb színvonalú beszédet nem lehetett mondani; változatlan maradt a Bibliából való „praedicatio”, (a „sermo”-t ezzel fordították magyarra), a szentleckét jelentő „epis-

tola", a „dormitorium", egy korai kísérlet után is („ebédlő ház") a „refectorium", s minthogy a hívek előtt nem kellett említeni, a prédikációk „thema"-jára sem próbált senki a 14. század végétől a 16. század első évtizedéig magyar szót találni. Úgy látszik, hogy csak a 15. századi rendi reformmozgalmak idején indult el bizonyos magyarosodási hullám; elsősorban a laikus fráterek és az apácák lelki gondozásának érdekében.

Lényegében hasonlóképpen alakult a világi adminisztráció terminológiája: létrejött az iratok magyar tolmácsolásához (fordításához) nélkülözhetetlen formulák és kifejezések bizonyos készlete, de legnagyobbbrészt latin maradt az ars-é, melynek részletei jóval kevesebb embert érdekeltek, mint az iratok tartalma. Lett neve az „oklevél"-nek, de még csak megindulóban volt az egyes oklevélfajták elnevezése; elkülönülőben a hivatalos diploma és a magánlevél magyar neve, de a „levél" még jelenthet papírost is, és a levélmásolatnak sem tudtak még nevet adni; tanulságos viszont, hogy a levelek megírásának, átolvasásának, sőt talán felolvasásának is megvoltak a szabatos kifejezései, melyeken jól felismerhetők a másokkal való íratás és a szóbeli üzenet nyomai.

A világi (állami) adminisztráció intézőinek érdemei közé iktatandó a társadalmi együttélés, valamint a politika és a jog terminológiájának lassú kialakítása, de ez sem jutott magasabb szintre vagy vált teoretizálásra alkalmasabbá, mint az irodalomé. Itt röviden annyit érdemes megjegyezni róla, hogy a retorikából is jól ismert „sententia" szó a jogi nyelvben honosodott meg „ítélet" értelemben. Nem szónoklattani műszó, de máig élő irodalmi terminus, és leginkább a világi adminisztráció intézői között alakulhatott ki a nagyon régi, szláv eredetű „udvar" származékaként az életformát, stílust jelentő

„udvari” s a közszóként élő „udvarol”, „udvarias”. A Jókai-kódexben a latin „curia”-ból képzett „curiose” jelentése „odvar módra”, „odvar szerént”, de jelenthette ezt a „honorifice et curiose” is, a „curiositas” meg „kidesség”-et, a Bécsi-kódexben „szerelmetes”-t;⁵¹ a magatartásnak szélesben el kellett terjednie, s ellenszenvessé kellett válnia, hogy egy évszázad alatt pejoratív értelemben ugyancsak használatossá válják. E jelentésváltozás egyrészt a kolduló rendek társadalomkritikájának tulajdonítható, másrészt azt jelzi, hogy az írástudó értelmiségen belül az egyházi és világi csoportok távolodtak egymástól.

Az iskolai oktatás anyagából sem a tanok vagy éppen-séggel azok rendszere indult magyarosodásnak, hanem az intézményeknek és azok működésének külső és látható része, amivel a kívülállók mindennapi életük során közvetlen kapcsolatba kerültek. Deák (diák) az iskolás, mester a magistere, ki tudományra tanítja. Tanulmányai által literátussá, azaz írástudóvá válik az ember; ellentétévé az illiteratusnak, aki nem tud deákul. Az iskola egyértelműen az a hely, ahol latinul tanulnak, de tananyagát már nem nevezték meg: magyar megfelelője sem a grammatikának, sem a retorikának nincsen, művelőjük pusztán „világi mester”. Alig van kialakult szó a latin irodalom alapfogalmaira. A „carmen” és a „hymnus” magyar megfelelőiben („szép ének”, „igen szép dicséret”, „lelki dicséret” stb.) a vallásos jelleg, jelzőiben ugyanilyen élmény domborodik ki; egyetlen figyelemreméltó változat a „szerzett ének”, ami arra utalhat, hogy a latin énekeket írták (írásban jelentek meg), a magyar világi dalok „termettek”, a szóbeliségben éltek.

Nem lekiicsinylendő eredmény, hogy legalább egy forrás megkülönbözteti az ének két válfaját a 15-16. század

fordulóján; az irodalmi fejlődés olyan fokán már, amikor a magyar énekek között is maradt meg szerzett és írásba foglalt, vagyis néven nevezhető költőtől származó. Az ének ősi magyar szó: szöveg-részének felfedezéséhez a latin iskolának kellett szolgáltatnia a terminológiát: az említett időszakban teljes egyértelműséggel használták is a vers szót „költemény” értelemben. Szent Ferenc például „szerze egy rövid verset”, amit társai Assisiben énekeltek „az pisepek egyházának piacán”. Általános elterjedtségére mi sem jellemzőbb, mint hogy Szalkay László a „tetras” („tetrastichon”) szót „négy számú”, a „disztichon”-t „kétszámú vers” szavakkal próbálta magyarul értelmezni.

Bár ismernie kellett a rokon értelemben használt „vita”-t, hogy a legendát „életről való könyv”-nek fordítsa valaki az Érsekújvári-kódexben, a latin szó valószínűleg elég korán meghonosodott, és elég gyakori volt ahhoz, hogy makacsul tartani tudja magát. Nyoma sincsen viszont az iskolákban olvasott „fabula” megnevezésének, egyetlen kísérlet maradt a „dialógus”-ra („ketten szerzett könyv”), noha nem ritkán előforduló szó, s a fordítók bajban is voltak vele, egyetlen próbálkozás ismeretes a „dráma” megmagyarosítására, s ha többfelé előfordul is, nem éppen szerencsés a „mese” „aenigma” értelemben való használata.

Az irodalmi terminológia korántsem szabadult még ki a papi prédikálószékek, kancelláriák és iskolák világából, de annyi megállapítható, hogy a latinság bástyáin legalább rések mutatkoztak. Szimptomatikusnak lehet tekintetni az egyszeri kísérleteknek a 15–16. század fordulójára megszaporodó számát, s közülük nem lesz talán érdektelen legalább egyet ismertetni, amely egy időre terminus technicusszá vált. A latin „historia” szó a

Jókai-kódexben „szerbeszéd”: olyan szó, amely nem fordul elő a későbbi forrásokban, s pontos jelentése csak a latinból tisztázható.⁵² A Bécsi-kódex fordítója meghagyta a latin szót, amely az ő eredeti szövegében különben is „történelmet” jelentett; a később általánossá vált „lött dolog” nála az „annales” fordítására szolgál: következetesen, mert a „historiá”-t máskor is változatlanul hagyta meg. Az „annales” szóra a középkorban nem találtak megfelelő magyart, a „történet” értelmű, jóval gyakoribb „historiá”-ra kerestek — és találtak. A Cornides-kódexben a „historia” latinul és magyarul még azonos, „élet-történet” jelentésben a Kazinczy-kódexben „élet”, ami a legenda képzetköréből való, Szalkay László 1510-i magyar nyelvű levelében aztán „történet, esemény” jelölésére olyan magától értetődően használta a „lött dolog” kifejezést,⁵³ hogy arra kell gondolnunk: a Bécsi-kódex kora óta mintegy lappangó s ott talán nem is az általános szokásnak megfelelően alkalmazott szó egyszerre megkapta (legalábbis bizonyos körökben) 16. századi jelentését, amelyben utóbb Tinódi is használta.

A magyar nyelvű irodalmi terminológiát korántsem szóteremtő szándékkal hozták létre a literátusok (a maguk szakmabeli nyelvének birtokában anyanyelvi megfelelők nélkül is jól elláthatták feladatukat), hanem a nemesi társadalom szükséglete kényszerítette ki. A középkor utolsó századában indult meg lassan e folyamat, mely az egész írásbeliség lassú elmagyarosodását hozta volna magával. A 15–16. század fordulóján még csak annyira jutott azonban, hogy az egyházi és világi literátusok a gondozásuk alatt álló irodalom leggyakoribb formáit művelték magyarul szabályszerűen és kitűnően.

4. A MAGYAR ARS PRAEDICANDI

Mint említettem, soha nem fogjuk megtudni, hogyan prédikált egy Árpád-kori magyar pap; még beszédtemáit is csak általánosságban ismerjük. Ugyancsak kinyomozhatatlan, miképpen hangzott a középkor végén egy falusi templomi beszéd. A magyar nyelvű kódexek latinból fordított vagy átdolgozott sermőiből több-kevesebb bizonyossággal már megállapítható, hogyan tudták ez idő tájt a nagyobb templomokban és a kolostorokban a számos formai szabállyal és nyelvi sablonnal megkötött latin műfajt magyarul megvalósítani. Ha ugyanis a szigorú előírások és formulák a hirtelen tömegesen feltűnő magyar szövegekben következetesen és begyakorlottan fordulnak elő, fel kell tennünk, hogy a szóbeliség szintjén, szokásként kialakult már a magyar ars praedicandi, melynek tézisekbe foglalt szabályait még nyomokban sem találták eddig. Ez a józan felismerés minden további kutatás kiindulópontja és nélkülözhetetlen előfeltétele: eleve valószínűtlen ugyanis minden elképzelés, amely a magyar nyelvű írásbeli kommunikáció kezdeti, alacsony szintjén kész formuláriumok létezését tételezi fel, s nem éppen fordítva gondolja a folyamatot: hosszú szóbeli gyakorlat után az alfabétizmus társadalmi méretű előrehaladása tette indokolttá és egyben szükségessé az érvényes szabályok megfogalmazását.

A gyakorlati feladat a magasabb műveltségi szintűeknek szánt, latin példát követő prédikációforma magyar változatainak felderítése. Eleve valószínű, hogy a szokás által szentesített szabályok többféle megoldást tűrtek meg, és eltérő eljárásokat szentesíthettek; még abban az esetben is változatokra számíthatunk, ha ugyanazon szerzőt, pl. a népszerű Temesvári Pelbártot fordították

magyarra, és egyáltalán nem biztos, hogy minden latin formai megoldást követni akartak. A további kutatási cél a minták hatásának felmérésén át a magyar prédikálás összes külső formáságainak felderítése lehet; azoknak is, amelyek a nyomtatásban kiadott latin beszédekből már nem állapíthatók meg: milyen nyelvi sablonok keretében foglaltan tolmácsolta a pap magyarul a napi evangéliumot, hol iktatta beszédébe az imádságot, milyen módon fejezte be szónoklatát. A két fő feladat azért sem keverhető össze egymással, mert a mintául vett (és változó hűséggel magyarra fordított) sermók a legkevesbé sem egyezhettek meg azzal az előadási móddal, amelyet a latin író ugyanazon beszéd szóbeli elmondása esetén alkalmazott volna. Aligha léphetett pl. bárki is úgy a szószékre, hogy első szava egy minden bevezetés nélkül odavetett, lelőhellyel kísért bibliai citátum, mert hívei az egészről semmit sem értettek volna. A latin sermo ugyanis a kódexekből és az ősnymtatványokból ismert formában, roppant ökonomikusan, hosszú írásbeli gyakorlat után lerövidült irodalmi alakzat, melyet csak az tudott szóbeli előadássá feloldani, aki gyakorlatilag járatos volt a prédikálásban.

A teljes feladat tehát az elmondottak értelmében mindama külsőségek felderítése, melyeknek összessége a magyar ars praedicatoria kiadja. Előre meg kell mondani azonban, hogy csak a szokások által szentesített nyelvi sztereotípiák ragadhatók meg, az elméleti ismeretek tudatosságának foka, éppen teoretikus források hiányában, már nem. Megállapítható tehát, hogy elfogadható volt-e egy felosztás nélküli beszéd, kötelezőnek tekintették-e a *divisio* egyes membrumainak rímeltetését, de gyakran homályban marad, hogy tudatlanságból vétett-e a pap valamely egyébként általánosnak látszó szabály ellen, vagy

tudatosan vett-e elő más, megengedett, de írásból alig dokumentálható formát, s hogy valóban írói meggondolással szerkesztett-e szabályos beszédet. Még az eleve felismert bizonytalansági tényezők mellett is megéri azonban a fáradságot a kísérlet, mert a középkori magyar irodalom legelterjedtebb, emiatt igen nagyhatású, s mint utóbb kiderül, tételekbe foglalhatóan szabályozott műfajának kapjuk meg szokásrendszerét, amely egészében véve a latin szóbeli gyakorlat és írott szabályok magyar megfelelője vagy helyi színezetű alkalmazása; valódi hazai sajátosságok rendszere, mely a magyar egyházi beszédet a nyelven túl is megkülönböztethette a külfölditől.⁵⁴

Minden latin sermo rövid bibliai citátummal (thema) kezdődik. A magyar fordítók elég sokszor adják latinul, majd magyarra fordítják, és a forrásutalásnak megfelelően megmondják, hogy „eredet szerint” honnan származik. Még gyakoribb azonban (főleg a Debreceni-kódexben), hogy az „ige” csak magyarul van meg. Nehéz eldönteni, hogy mindkét eljárás — közönségtől függően — elfogadott volt-e, vagy a latin kitétele már fordítói, írásbeliségben kialakult szokás: a latin szövegrész után alkalmazott, a magyar szavak fordított voltára utaló s egyöntetűen használt „azaz” mégis azt sugallja, hogy ez a mód is elfogadott lehetett. A bibliai passzus pontos lelőhelyét olyan jól kialakult formulával adták vissza, hogy esetleges elmaradását bizonyára a hívek hiányolták.

A prédikáció e szerkezeti pontja persze egyedül az előszóban előadott beszéd el nem hagyható része; írásban rövidítve található, s a középkor végén már nagy múltra tekintett vissza. Ősi formában a vásár- és ünnepnapi evangéliumot magyarázó beszédekben alakulhatott ki, majd lassan új változata fejlődött, mikor különböző helyekről kiemelt passzusokról is mondtak prédikációkat. A fennma-

radt formuláknak csak egy részében állítják ugyanis, hogy néhány ige az alapul vett szöveg; jobbra hallgatólagosan szolgál tudomásul, ha nem újszövetségi könyvből való, mert meglehetősen ingadozóan vagy sehogysem tudják még megnevezni a többi bibliai könyvet.

A megnevező formula csak elszigetelt esetekben előzi meg a themát. Ezeket a Tihanyi- és a Kazinczy-kódex őrizte meg, a továbbiak szempontjából is részletezésre méltó formában. Az egyikben „írja” a themát Pál és Lukács, a másokban „mondja” ugyancsak Lukács és mellette Salamon; a nevek mellé ki van téve, hogy viselője apostol, evangélista vagy „megvilágosúttatott böcs”, s Lukács mellé még az is, hogy a citátum „evangéliumi könyvének” része, vagyis nem az Apostolok Cselekedetéből való. Abban is különböznek e beszédek az átlagtól, hogy a thema három esetben — egészen szokatlan módon — „mondás” és csak egyszer „ige” bennük, az evangéliumi textusokban pedig különbséget tesz, hogy Lukács elbeszélő szavait idézte-e vagy Jézus Krisztusét.

A szerkezeti változtatáson túl a többi nyelvi fordulatra más beszédekben is megtalálható: a bibliai passzusokat „mondják” vagy „írják” szerzőik, bár az utóbbi szó elterjedtebb. Másutt is kiteszik Pál mellé az „apostol”-t (Cornides-k. 139-40.), Máté mellé az „evangélistá”-t és az evangéliomi „könyv”-et (Érsekújvári-k. 121., Debreceni-k. 95.); Pál apostol e helyeken „bódog”, Dávid király „szent lélektől megvilágosúttatott”: a jelzők az auktoritás tekintélyét és a szónoki hatást egyformán emelik.

A magyar prédikáció e kétségtelenül élőszóbeli előadásból származó elemeinek egy-két változata arra utal, hogy a kódexbeli egyházi beszéd akkoriban már fejlődőben volt abban az irányban, hogy tisztán írott műfaj váljék,

belőle; ugyanakkor azt a gyanút kelti, hogy a sermo eleje (thema) a latin írott példák hatása alatt ebben a sajátos helyzetben öltötte a kódexekben ma általánosnak vehető formát, s a szóbeli előadásban másképp hangozott. Van is példa a themát bevezető mondatokra: sajnos, magyarul mindössze egy, de szerencsére latinul és mellette magyarul egy másik; mindkettő az Érdy-kódexben és kivételképpen, mert a szerző más esetekben már a kialakult formához tartotta magát.⁵⁵ Az összesen két változatban fennmaradt három szövegből megállapítható, hogy a szóbeli előadás nyomait a latinnál hívebben őrző írásbeli magyar beszédből a themát előkészítő fordulatokat egészen közkeletű tartalma miatt könnyen el lehetett hagyni, más, formulává merevedett részek az írásban rögzített prédikációkban viszont még előkerültek. A magyar egyházi beszédben is elkülönülőben volt már tehát az írott és a szóbeli változat; az előbbi lassan előtérbe került, s olyan viszonyba került a ténylegesen elmondott szónoklattal, mint a latin példák.

A pap a thema pontos megjelölése után tért át a prédikáció voltaképpen bevezető szakaszára, s itt már elég változatosságot engedett meg magának. Teljes az a bevezetés, amely a beszéd themáját alátámasztó, főként a Bibliából vett idézetet tartalmaz (prothema), a thema megismétlésével fejeződik be, s a divisiót bejelentő mondatral nyit utat a folytatásnak. Jellemzője még, hogy mellékesen, de elég gyakran megszólítja benne hallgatóit a prédikátor. A gyakorlatból ismeretes egyszerűbb formája is, amelyben a prothema hiányzik és a thema sem ismétlődik.

Minthogyan a themának nem volt magyar neve, a szó előfordulása esetén a fordítók elhagyták. Az egyszerűbb bevezetés-forma a latinban is gyakori, a szimplább, szok-

ványosabb megoldás egyrészt az „ige” „thema” jelentésének kialakulását és a magyar szó latintól független alkalmazását segítette, másrészt a kegyes retorikában olyan fordulatot termelt, amelynek segítségével a szónok könnyen siklott át a thema forrásának bejelentése után („ez igéket mondja ...”) a bevezető passzusra („mely igékben ... megmutatta ...”), az „ige” szó divisiót megelőző mondatbeli, csaknem következetes megismétlése pedig szerkezeti zártságot adott a bevezetésnek. Nem árt itt megjegyezni, hogy az „ige” csak a használat során azonosult a themával: talán akkor még nem fedezték fel, hogy a latin szót reprezentálja, szakkifejezésként meg éppen nem járta.

A felosztást bejelentő, tartalmilag azonos értelmű részletet nem túl változatosan fogalmazták meg a hazai latin szónokok, s nem sok lehetőséggel dolgoztak a magyar fordítók sem. A két fő variáns („tanúságunk lesz” és „jelentetnek”, „jelent”) esetében a latin is eltér egymástól. Ez magyarázhatja a magyar megoldások egymásmellettiségét, sőt feltételezhetőek további alakok is, amelyek rövidítetteknek vagy kevésbé ünnepélyeseknek látszanak. A felosztást bevezető mondatban álló mysteriumnak vagy documentumnak teljes egyöntetűen „tanúság” és „tanólság” a neve, de az itteni használat nem jelenti azt, hogy a szó, más helyzetben, eltérő jelentést nem vett magára.

A teljesebb bevezetés-formát tartalmazó beszédekben a prothemát, a themát és a divisiót bevezető mondat között helyezték el: olyan bibliai citátum ez, amely szavaival vagy értelmével a felvett igét támogatta. Temesvári Pelbárt gondosan kidolgozott beszédeiben helyenként meg is mondja, mi a prothemája. A magyar szerzőknél nyoma sincsen a „prothema” szó magyar értelmezési kísérletének,

noha az eredetihez hű fordítók a bevezetésekben a pro-thema szavait s a thema szabály szerint elvárt egyszeri, helyenként kétszeri megismétlését nem mulasztották el visszaadni.

A latin prédikációszövegek bevezetései elég gyakran, de korántsem rendszeresen megszólítást tartalmaznak még; általában „charissimi” alakban, s nem feltétlenül ugyanazon a helyen. Ingadozó használatának oka a rögzített szabályok hiányában, egyéni szokásban, az elmondott és leírt szónoklat közötti szükségszerű eltérésben egyformán kereshető. Legvalószínűbbnek mégis az látszik, hogy a latinban egyes kifejezések (tudjuk, halljuk, olvassuk stb.) alkalmanként húzták maguk után a megszólítást; pontosan úgy, mint a magyar szövegekben, amelyek nem ott tartalmazzák, ahol a latinban találhatók. Formái a themával induló beszédekben meglehetősen egyszerűek („szeretőim”, „szerető atyámfiai”), három szón túl soha nem terjednek („istenbe szerelmes hűgaim”, Tihanyi-k. 118.); bővebb fajtái az evangéliumot vagy a leckét magyarázó beszédekben találhatók, amelyeknek másolói (fordítói) az ünnepélyes, az egész konvent előtt elmondott prédikációt teljes szolemnitásában igyekeztek írásban megörökíteni.

Mellettük az egyetlen ígre felépített, szabályos magyar beszédek szigorú szabályozottság benyomását kel-tik, és nemegyszer irodalmiasabbak aanyagul szerkesztett deák sermóknál is. Laskai különösen szeretett egyszerűsíteni, s kidolgozott bevezetés helyett nemritkán egyetlen mondattal beírte. A magyar fordítókban, mint említettem, mutatkozik hajlam az ilyen rövidítésre. A Tihanyi-kódex egyik beszédének fordítója a hosszú, a themát is megismétlő bevezetésből egy helyen csak a divisiót bevezető mondatot ültette át magyarra, s a Deb-

receni-kódexben is találhatók hasonló megoldások. A rövidítés valószínűleg a magyar szokásoknak egyik változata lehetett; az az ismeretlen pap, aki Mária névbetűinek Temesvári Pelbárt *Stellarium*ában talált magyarázatából beszédet szerkesztett, ugyanígy járt el, s mellel a forma elterjedtsége mellett arról is bizonyosságot tett, hogy a prédikációt a legkülönböző tartalmú közlések befo-gadására vagy megformálására lehetett felhasználni.

A legegyszerűbben szerkesztett themából kiinduló prédikációból sem hiányozhatott azonban a „tanólság” pontokba foglalása, a felosztás (*divisio*). Bár előfordulhat, nem tudok rá példát, hogy egy itthoni fogalmazású latin beszéd *divisio*ja az előírásoknak megfelelően ne rímel-ne. Fontos tehát annak megállapítása, hogy a fordítók — s velük a gyakorló szónokok — általában törekedtek-e a rímek visszaadására, egyesek tettek-e kísérletet rá, vagy jobbára véletlennek kell-e tulajdonítani a magyarban is összezsengő *divisio*kat. A kérdést azért érdemes körültekintően vizsgálni, mert egy rímelő *divisio* már vitára adott okot, s csak az *ars praedicandi* szóban for-gó szabályának ismeretében lehetett eldönteni, hogy a Gyulafehérvári glosszákból verset keresni nem lehet, s ugyanezen nyelvemlék tárgyalása során jutottak Jakubovich Emil és Pais Dezső arra a megállapításra, hogy a 14-15. századi magyar prédikátor „feltűnő igyekezettel törekszik” a magyar sorok numerozítására és a sorvégi rímek visszaadására.⁵⁶ Most, az *ars praedicandi* közelebbi ismeretében azt lehet mondani, hogy a magyar egyházi szónok általában rímelésre törekedett, s rímeltetésének szabályai voltak; az adatok egy másik csoportjából az is kiderül azonban, hogy a *divisio* egy másik fajtája ugyan-csak elfogadottnak számított.

A rímelő divisiók a tagok (membrum) száma és a rímek fajtái szerint csoportosíthatók. Ötnél több pontból álló felosztást nem találtam; kettőnél kevesebb nem létezhet, mert ebben az esetben a rímeltetés lehetősége szűnik meg. Leggyakoribb a hármas divisio, ritkább a két pontból álló. A rímeket vagy szóismétléssel, vagy — általánosan — ragokkal alkották; más összefüggésben álló szavakat nemigen próbáltak hangzásbeli kapcsolatba hozni. Valószínűleg ez az akkor másként el sem képzelhető magyar rímelési technika okozta, hogy a divisiót bevezető mondatnak az anyanyelvben alig van variánsa, s szerkezete úgy alakult ki és hagyományozódott tovább, hogy a felosztás minden tagjának feltétlenül raggal kellett végződnie. E szabály olyan erős volt, hogy minden eltérés másolói figyelmetlenségnek tulajdonítandó. Megtartására annyira vigyáztak, hogy töltelék-szót alkalmaztak rímek megőrzése érdekében. Ez jó esetben hangzatosságot adott a felosztásnak.

A divisio eme nagyon elterjedt nyelvi alakja mellett élt egy olyan változat is, amely a beszéd pontjait egy-egy kérdés alakjában tartalmazta. Variánsról és párhuzamos használatról azért beszélhetünk, mert a kétféle megoldás ugyanazon kódexben is előfordul. Ha kérdőmondatok alakjában fogalmaztak, rímeltetésre egyáltalán nem gondoltak (noha néhol csak a szórend megváltoztatásán múltott volna); a kérdő és a rímelő formák helyenkénti keveredését a szokás egyidejű használatának bizonyítékként foghatjuk fel. A kérdésalakzat voltaképpen a latin prédikáció ismert formai elemét olyan megoldással teszi magyarrá, mely követőinek alkalmanként azt is megengedte, hogy a divisio helyén minden tárgyalandó kérdést fel se soroljanak.

A középkori latin szónokok a divisio után áttértek az egyes membrumok tárgyalására, s a pontok kezdeténél visszautaltak rá. A magyarok ugyanúgy tettek: vagy „mon-dom”, „mondám” szóval tették nyomatékosra megismételt szavait, vagy „tudnunk kell”, „lássuk” beiktatásával tértek rá, mi kell a tétel „mellé”, ennek igazolására. A két változat közül az egyik Temesvári Pelbárt, a másik Laskai Osvát szokása felé hajlik, de egyikkel sem azonosul teljesen, hanem önállóan tekinthető, s a magyar nyelvben kialakult szokásként kezelendő.

Minden apró, nyelvileg formulává merevedett szerkezeti elem részletes feldolgozását csak egy monográfia foglalhatja majd egyszer magában. A jelen tanulmányban a skolasztikus prédikáció két jellegzetes vonását emeljük ki: a kérdéseket és az auktoritások idézésének módját. Az elsőnek latin neve quaestio: alig van egyházi beszéd, amelyben nem tesznek fel és nem válaszolnak meg ilyen kérdéseket. Latin nyelvi formája nem túl változatos; magyarja még kevésbé, de annál állandóbban ismétlődik: leggyakrabban „kérdés támad”, „kérdesztetik” az alak, amihez gyakran hozzáteszik, hogy „immár” támad és a „doktorok között” merül fel. A felelet formája ugyancsak kötött mindkét nyelvben. A magyar abban különbözik a több-kevesebb távolságban követett latin eredetitől, hogy hivatkozásai pontatlanabbak, nyelvi alakja szónokiasabb és kevésbé ökonomikus.

Ugyanez jellemzi a latin példa nyomán tekintélyekre gyakran hivatkozó magyar prédikátorokat akkor is, mikor a citátumok forrását megadják. Feltűnő, hogy a themához és prothemához hasonlóan az auctoritasnak nincsen magyar megfelelője; még inkább az, hogy a bibliai szöveg lelőhelyét úgy adják meg, mint a themában, s hogy ugyanezek a nyelvi fordulatok elmélkedő és elbeszélő szövegekbe ugyan-

csak bekerültek: nagy a valószínűsége, hogy a szokás az előszóbeli prédikációs gyakorlatból származott át. Ugyanez lehet a magyarázata más, a latin írásban lerövidített lelőhelyek feloldásának, az idézetek kötelező érvényű, állandó jelzőkkel való ellátásának, s még annak a hosszú használatra utaló szokásnak is, hogy Ágoston és Gergely mellett, a fordítónak nyilván ismeretlen Franciscus Maro (Mayronis) „nemes jámbor doktor”, s Arisztotelész egyszerűen, nevének említése nélkül „pogány bölcs”.

Mind e vonásokból az az összkép domborodik ki, hogy a magyar prédikátorok (a beszédek fordítói) az írásbeliséghez szigorúan tapadó, gazdaságos rövidítésekkel dolgozó s az elmondás mikéntjét az egyes papokra hagyó latin eredetijüket nemcsak közönségük feltételezett igényei szerint alakították át, hanem a korszakra már kialakult magyar szokásoknak megfelelő szóbeli előadás módjához is közelítették. Ezáltal elég messze kerültek attól, hogy művüket szoros fordításnak lehessen nevezni. Azt lehet mondani tehát, hogy a prédikációfordításokban a latin szövegek zárt irodalmiságát a magyar szóbeli tradíció erősen fellazította, de már aligha állítható, hogy az eddig tárgyalt magyar prédikációk azonosak lennének a ténylegesen elhangzottakkal; inkább arról lehet szó, hogy irodalmi szintű magyar változatai voltak azoknak, s az egyetemes írásbeliség ranglétráján közvetlenül a latin eredeti alatt, a magyar egyházi szónoklat lehetőségei között a legfelső szinten helyezkedtek el. Egészen szokásos prédikációformák már csak azért sem lehettek, mert a papoknak elsősorban a napi evangéliumhoz kellett kapcsolniuk beszédeiket.

Ezért tehető fel, hogy a valóban elmondott prédikációk szövegéhez jóval közelebb áll az Érsekújvári- és az Érdy-kódexben olvasható anyag, amelyből a középkor végi

egyházi beszéd cerimoniális része bővebben kielemezhető. E nézet azonban nem foglalja magában, hogy a két említett kódex beszédei csak megközelítőleg is azonosak lennének pl. egy obszerváns ferences valamely mezővárosban akkoriban elmondott prédikációjával. Sokkal inkább ko-lostori, ott is ünnepnapi beszédek ezek, amelyeknek publikumát a Karthauzi Névtelen világos szavakkal klerikusokban és apácákban jelölte meg,⁵⁷ az Érsekújvári-kódex pedig minden egyes részletével és egyik neves másolójának (Sövényházi Márta) pusztá nevével vitathatatlan-ná teszi. Mindamellettt kétségtelen, hogy az írók szándékuk-nál, fordítási módjuknál és viszonylagos bőbeszédűségeknél fogva oly szoros kapcsolatban álltak a ténylegesen elmondott beszédekkel, hogy a prédikálás eme módja jól kiolvasható szövegeikből, az egyes formai elemek pedig több változatban találhatók ezekben, mint a themával kezdődő s a latin írásbeliséghez erősebben kötött változatban.

A Karthauzi Névtelen, mint ismeretes, olyan teljes, egész évben használható magyar prédikációs kötetet akart írni, amelyet Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát publikáltak latinul. Műve nem teljes; a „de tempore” rész azzal a megjegyzéssel zárul, hogy a böjti beszédek (sermones quadragesimales) más helyen következnek, de e más hely ma ismeretlen. Naptárilag teljes az egyházi év szentjeiről szóló (de sanctis) kör, amely Andrástól (nov. 30.) Katalin napjáig (nov. 25.) terjed. A „de tempore” résznek az a másik sajátága, hogy a könyv eleje a leckéket tartalmazza szöveg szerint; olyan beszédek kíséretében azonban, amelyek kivétel nélkül Temesvári Pelbárt vasár-napi evangéliumokból kiinduló sermóin alapulnak, s a Karthauzi Névtelen általában utal a helyre, ahonnan a hátrább álló, ugyancsak beszéddel kísért aznapi evangé-

liumrészlet felolvasandó. A szentekről szóló s a könyv nagyobbik felét kitevő lapokon aztán egymás után áll a lecke és az evangélium; olyasféléképpen, ahogy az Érsek-újvári kódex egyik-másik helyén található. Sajátos beszédtypussal állunk tehát szemben, amelynek keretében az evangélium előtt az epistolát is elmondták magyarul, s vagy e kötött szövegek után következett az ünnepi prédikáció, vagy a leckét rövidebb, az evangéliumot hosszabb tanítás kísérte.

A prédikációt ritkán vezeti be a hallgatóság megszólítása. A szokásos kezdet ilyesféle: „Ez mai szent epistolát írta meg Szent Pál apostol rómaiaknak írt levelének tizenharmad részében.” A következő szerkezeti részlet — leggyakrabban citátum, ritkábban tartalmi kivonat formájában — arról szól, mit tartalmaznak a leckét közvetlenül megelőző versek; a két jól elkülöníthető egységet hasonló mondatszerkezet kapcsolja össze. Az idézetet általában egy tanító jellegű, szabadon fogalmazott mondat fejezi be, majd a szónok — ismét sztereotip fordulattal — áttér az epistola magyar szövegére.

Ez utóbbi mondat formailag eléggé változatos, tartalmilag azonos értelmű: azt jelenti be a prédikáló pap (ha itt nem, hát a szentírási szöveg végén), hogy a napi lecke „betű szerint való magyarsága”, „értelme” következik. Ezen a lectio hű, magyarázatokkal fel nem cifrázott, ad litteram fordítását kell érteni. Többet belemagyarázni nem szabad, de nem vehető értelmét vesztett formaságnak sem, mert a bibliai szöveg magyar fordításába olykor értelmező részletek csúsztak. Ilyen betoldásokat néha még a Karthauzi Névtelen is megenged magának. Már korántsem számít toldaléknak a leckék elején álló „atyámfiai” és „én szeretőm”, mely a liturgikus funkcióban álló levélrészleteket bevezeti.

Az ünnep szentleckéje után közvetlenül következett az evangélium: a Karthauzi Névtelen el nem mulasztja, hogy utaljon rá; legtöbbször latinul s azzal a megjegyzéssel, hogy a szöveget expositio kíséri. A szokásos helymegjelölés után álló magyarázaton a bibliai részlet történeti összefüggéseinek tisztázását kell érteni: hány éves volt Jézus, naptárilag melyik napra esik az esemény, s mit mondanak el az evangélisták a napi részlet előtt: mindkét fő tárgyat szorosan kötött nyelvi formákban adta elő a prédikátor. E magyarázatot „történeti értelmezés”-nek („historicus intellectus”) nevezi Temesvári Pelbárt, aki külön beszédet szentelt neki, s előfordul, hogy csak utána kezdi a témával kezdődő beszédek közlését. A latin előkép csupán tárgyilag létezik, nyelvi sztereotípiák nem mutathatók ki, s míg egy élőszóbeli előadáshoz az ismerteknél közelebb álló deák formula nem kerül elő, a magyar megformálást a magyar papok érdemének lehet tulajdonítani. Az ő javukra írandó e szerkezeti elem utolsó pontja is, amely szerint „ennek utána következik az evangélium”. Hosszú gyakorlat eredménye az is, hogy a misékben olvasott evangéliumrészletek előtti bevezető passzusok („abban az időben” stb.) szinte szó szerinti azonossággal térnek vissza a legkülönbözőbb eredetű kódexekben, s élnek változatlanul szinte a mai napig.

A bibliarészlet magyar nyelvű ismertetése után magára a prédikációra nagyon egyszerű fordulattal tértek át a papok: legtöbbször közölték, hogy „betű szerint való értelméből” milyen „lelki tanúság” adatik, s ezt mindjárt pontokba is szedték. A „lelki értelem” — mint már említettem — a latin „sensus allegoricus”-szal azonos; azokban a körökben tehát, ahol ilyen típusú prédikációt mondtak, az evangélium tartalmi megértetését a

szöveg lefordításával és történeti magyarázatával elintézettnek vették, s a beszéd feladatát kizárólag a szöveg allegorikus értelmezésében látták. Maga a prédikáció aztán ugyanazon formális elemek felhasználásával készült, amelyek a themából kiinduló prédikációknál ismeretesek. A képzett papok tudták és alkalomtól függően alkalmazhatták mindkét formát. A Karthauzi Névtelen például, ha egy napra két beszédet írt, a másodikat általában egymondatos bibliai citátummal kezdi.

Bármennyire közelebb állnak is a magyar nyelvű beszédek az élıszóval elmondott prédikációkhoz, mint a latin nyelvűek, korántsem adnak vissza minden szokást és részletet. Nemigen állapítható meg pl., hol imádkoztak (valahol a beszéd elején) Isten segítségét kérve, s meg lehetségesen tisztázatlan, mondták-e az epistola vagy az evangélium elején a Deo gratiast. A hosszú használat során kialakult szokásrendszer e homályos pontjai azonban nem a középkori állapot hiányosságait, hanem a mai kutatás nehézségeit tanúsítják. A tudományos vizsgálat az említett esetben — és más esetekben is — egyelőre csak azt tudja kideríteni, hogy az országban meghonosodott latin sémák alapján a 15-16. század fordulójára inkább hajlékony (írásban nem is mindig rögzített) és számos változatot megtűrő, mint bizonytalanul ingadozó magyar ars praedicandi alakult ki. A jól ismert sztereotip kifejezéseket a papok élıszóból tanulták, a hallgatóság meg olyannyira elvárhatta ezeket tőlük, hogy egyéb kritériumok mellett ezeknek helyes, változatos alkalmazása szerint ítélte meg prédikátorait.

A hívek igényei, az egyre szélesebb körre kiterjedő írásbeliség és a nyomában járó racionalizálódás valószínűleg elvezettek odáig, hogy a középkor végére írásba foglalt magyar ars praedicandi készült. Az egyetlen,

1536-ból való adat, amiből meglétére következtetni lehet, nyelvtanilag nem elég korrekt, mert a jelentős mondat egy könyvtárban áll, s az ilyen jellegű szövegeket nem éppen magas képzettségű írók meglehetősen hanyagul vetették papírra.⁵⁸ A leírt kötet magyar beszédek, egy *modus praedicandi* és Krisztus szenvedésének történetét tartalmazta; nyilvánvalóan kéziratos formában, mert ilyen összetételű nyomtatott könyv akkor sem egészében, sem részleteiben nem létezett. A sermók biztosan magyar nyelvűek voltak, s ugyanez feltételezhető a *passiőról* is; logikus, hogy a *modus praedicandi* a kész beszédek után következett a *kolligátumban*, s azokat mintegy kiegészítette; nem egészen világos azonban, hogy milyen nyelvű volt, s eldönthetetlen, hogy az itthoni magyar szokásokat rögzítették-e benne.

Annyi biztosra vehető, hogy magyar beszédek után egy *modus (ars) praedicandi* másolt valaki; arra gondolhatunk e szoros szomszédság láttán, hogy az anyanyelvi prédikálás mesterségének elsajátítása — legalábbis a képzett papoknál — túljutott már a kizárólagos szóbeliség szintjén, s a literatura egy szektorának művelése szélesebb körökben is az írott szabályzatok közvetlen hatáskörébe, sőt ha magyarul szólt vagy akár csak magyar szabályokat rendszerezett, az írásos szabályozás stádiumába lépett. Ha ezen a fokozaton állt, nem is elsőrendű fontosságú, hogy az előírásokat milyen nyelven fogalmazták: valószínűbb mégis, hogy magyarul, de ha esetleg latinul, és magyar szokásokat kodifikáltak benne, sok magyar szövegrészt kellett tartalmaznia.

5. A LEVÉLÍRÁS MAGYAR MESTERSÉGE

Várdai Aladár legkorábbinak ismert magyar misszili-sének (1486) feltűnése és az itt korszakhatárnak vett 1530-as évek közötti félszázad legszabályosabb levelét a humanistává kiművelődött Szalkay László írta 1510-ben, de a legelső sem olyan, amely minden ízében formátlan-nak lenne minősíthető.⁵⁹ Van megszólítása („Én jó uram”), amelynek „jó” jelzője akkoriban szélteben elterjedt volt, van aláírása („Allada atyádfia”), aminek ugyancsak nem nehéz a latinját megtalálni, s a „tudja te kegyel-med” fordulat előképe sem ismeretlen Várdai Aladár egy másik, ugyancsak testvéréhez, Miklóshoz intézett leve-léből. A legelemibb külalaki sajátosságok elhagyását fel sem lehet tételezni olyan úrról, aki a magyar mel-lett latinul is sajátkezűleg levelezett, s emellett olyan korban, amikor a világtól elvonult Karthauzi Név-telen is tudta a deák levelekben állandóan ismétlődő „valeas” egyik magyar megfelelőjét („járj jó szerencsé-vel”), és Alexandriai Szent Katalin verses legendájában szabályos oklevél olvasható. A korai magyar misszilizsek írói nem annyira tudatlanságból vétettek a latinból jól ismert előírások ellen, mint inkább siettükben, hanyag-ságból.

A mindennapi ügyintézés módját reálisan felmérve ne-héz elképzelni, hogy az első magyar iratokat nem a szó-beliségben kialakult szokások szerint írták. Bizonyí-tékként elég talán azt felhozni, hogy pusztán az írásos gyakorlat (a meglévőknek utánpótlása) még ebben a korai idő-ben aligha tette lehetővé a már említett „jó uram” mel-lett az „Én szerető uram”, a „Szerelmes uram”, a „Ke-gyelmes uram” és ezek változatainak, valamint a „Szolgá-latomat ajánlom” variánsainak oly gyakori és egyöntetű

feltűnését. A nyelvi hasonlóság bizonyító ereje erősebb, mint a későn és szórványosan fennmaradt emlékeké; ez utóbbiak nem igazolják azt az elképzelést sem, hogy a magyar nyelvű világi írásbeliség létrejöttében komolyabb szerepet játszottak volna a nők: sokkal helyénvalóbb azt gondolni, hogy a 15. század utolsó évtizedeiben az urak egy csoportja érte el az írásbeli műveltség olyan fokát, amely közvetlen írásbeli érintkezésüket lehetővé tette.

Már az első magyar levelek egy része sem több, a formai szabályok ismeretének kétségtelen jelei mellett, papírra vetett üzenetnél. Minőségi változás jele, hogy az új szokás az említett körökben terjedt rohamosan, s a fejlődés határozottan abba az irányba lendült, hogy a magyar nyelv az írásbeli magánérintkezés keretéből kitérve egyszer hivatalossá válik. Ebben a társadalmi összefüggésben természetes, hogy az első, sebtében oda-vetett magyar misszilis után a legszabályosabb magyar levél a királyi udvar köréből került ki, s jól kivehető, hogy a szerkesztési mód és a nyelv már igen korán is csak bizonyos határok közötti ingadozást engedett meg az íróknak.

A soha el nem hagyható megszólításnak kétféle formáját ismerték. Az egyik atyafiságos mód („jó uram” stb.); a másik abban különbözik ettől, hogy a levélíró a megszólítás előtt szolgálatát, barátságát ajánlotta a címzettnek, csak utána illette „tisztelendő uram és barátom”, „kegyelmes asszonyom” titulussal. Más szokást csak az egészen családias hangú leveleknek az a csoportja követ, amelyben — meglehetősen kötött formákkal — az író saját egészségi állapotáról értesíti a címzettet, és hasonló jót kíván neki.

A következő szerkezeti elemnek narratio a latin neve: a tényállást tartalmazta, amelynek rendezésére az

epistola íródott; leggyakrabban a korábbi levél tartalmi megismétléséből, hivatkozásból állt. Szalkay László is így haladt tovább: „vévén azt te kegyelmed levelét, az te kegyelmed panasziból megértém”. Szükség esetén, s ha az úgy amúgy is tudott volt, az elbeszélő rész elmaradhatott. Soha nem írtak azonban kérés (petitio) nélkül, amelyet a narratiót összegezve („pro eo”, „igitur”) terjesztettek elő, és a mondat súlyát gyakran a megszólítás ismétlésével növelték. A levelet sztereotip üdvözléssel, dátummal és aláírással zárták; az egész aktus címzéssel fejeződött be. A rövid latin „vale” némelyik levélben hosszú mondattá kerekedett, s magyar változatai sem mindig szófukarok.

A szóbeli tolmácsolás hagyománya lehet, hogy magyar szövegekbe latin szavakat ekkoriban nemigen kevertek; latinul és magyarul egyformán értő és író urak valamint az íródeákok azonban megengedték maguknak, hogy a szerkezet egyes pontjait, főként a megszólítást, a záradékot és a címzést latinul hagyták, noha a megfelelő, szabályosan visszatérő magyar kifejezések sem hiányoztak. Báthory István erdélyi vajda Várdai Mihályhoz intézett levelében minden említett rész deákul áll;⁶⁰ más esetekben jóval kevesebb az idegen nyelvű betét. Legmakacsabbul a latin címzés és a „manupropria” tér mégis vissza, bár az utóbbinak már Korvin János herceg ismer-te magyarját, s pontosan ugyanezt írta Szalkay László.⁶¹ Úgy látszik azonban, hogy az „én kezem írása” szavakat csak akkor használták, ha nyomatékos szükség volt az autográfia igazolására. A keltezésről azt kell még külön kiemelni, hogy a levelekben használatos kifejezések mellett a „Krisztus előtt” és „Krisztus után” formák is éltek, de használatuk csak bizonyos elbeszélő szövegekre

korlátozódott, s a levelekben használatos alakokkal soha nem keveredett.

Missziliseknél jóval kisebb számban maradtak fenn magyarul olyan levélfajták, amelyek hivatalos jellegűek voltak és pereskedés tárgyává válhattak. Ha terjedtek is az ilyenek, a magyar szöveg jobbára még fogalmazvány-jellegű, s ha került is papírára pecsét, olyan formákra nyomták, amelyek az urak legközvetlenebb ügyes-bajos dolgainak intézését rögzítették.⁶² Erre az állapotra jellemző, hogy az első magyar nyelvű oklevél, muronyi Vér András menedéklevele (1493), nincsen megpecsételve (oklevéltani szempontból tehát nem is oklevél), s ugyanezen Vér András egy sajátkezű, pecséttel ellátott magyar záloglevelét addig adta ki, míg „káptalonba tehetik”.⁶³ Valószínűleg ezért egyszerűek az első ilyen tárgyú iratok, ezért sajátkezűek is egyúttal; hivatalosabb viszont az a magyar menedéklevél, amit fogott bírák 1508-ban Kolozsvárt állítottak ki és láttak el pecsétjükkel.⁶⁴

A menedéklevelek és a misszilisek nyelvi alakzatainak közös eredetére az utal, hogy a keltezések variánsai azonosak; magán az oklevélfajtán belül teljesen azonos az adósi kötelezettség alóli feloldás formája, de már eltérő a kezdet: Vér András csak „keze írását”, Drágfy János levelét adja „emlékezetül”, a kolozsvári fogott bírák a lefolyt eseményt rögzítették ugyancsak „emlékezetre”, s iratukat pecsétjükkel is „megerősítettek”. A legegyszerűbb kétségtelenül az első irat; egymásutánjuk három fokozat, amely ugyanazon cselekmény egyre elvontabb és szabályosabb kezelését tanúsítja, ezt viszont a sablonok számának növekedése kíséri.

Azt nem lehet állítani hogy egyik levél írója műveltebb vagy írásbeli munkában gyakorlottabb lenne a másikonál, mert Vér András záloglevelében (1504) benne van az

„adom emlékezetre” kifejezés, a folytatás teljesen a latin szokás tükörképe („mindeneknek, kiknek illik megérteni”), s benne a pecsételés magyar kifejezés is, süllyi Ethele Ferenc osztálylevelében viszont (1513) a „kinek emlékezetire én kezem írását adom” áll, ami Vér András és Drágfy János irataiból hiánytalanul levezethető. Mindez arra vall, hogy a hivatalos okiratok latin nyelvét minden különösebb erőlködés nélkül, az előszóban tolmácsoló íródeákok százados gyakorlatának megfelelő fordulatokkal magyarrá lehetett tenni. Mi sem jellemzi jobban a helyzetet, mint hogy a jobbára még csak beszélt, de már az írásbeliségre alkalmas nyelv a kódexekbe is befurakodott. Jellemzi azonban az is, hogy a magyar nyelvi készlet tényleges alkalmazása a latin nyelv uralma miatt még a pillanatnyi szükségstől függően esetleges, s a csak magyarul használt formulák rendszerezésére korántsem terjedt ki. Választékosságra sem törekedtek, s a változatosság némi bizonytalanságot takar, amit csak a huzamos írásbeli használat küszöbölhetett volna ki idővel. Nem tagadható azonban, hogy a magyar nyelv hivatalossá válásának folyamata az 1530-as évek előtti fél században megindult.⁶⁵

6. AZ IRODALMI MŰKÖDÉS RŐL ÉS AZ IRODALOMRÓL VALLOTT NÉZETEK

A prédikálás és a levélírás mesterségének érintett szabályai a leírás helyenkénti szűkszávu sága, vázlatossága ellenére is igazolhattak annyit, hogy a latin példák nyomán a gyakorlatban kialakult szokások a magyarban meglehetősen következetesen érvényesültek, de az már egyáltalán nem biztos, hogy kötelező érvényű irodalmi szabályoknak is tekintették azokat. Meggyökeresedett szokásokat fontolgtatás nélkül, mechanikusan elsajátítani

és utánozni egészen más ugyanis, mint előírásokat tudatosan elfogadni, és szándékosan törekedni megvalósításukra. A két magatartás és történeti állapot közötti különbség egyenesen úgy fogalmazható meg, hogy az egyik a kritika előtti körülményeknek és mentalitásnak felel meg, a másik azt a pontot jelzi, ahol a voltaképpeni kritikai gondolkodás elkezdődik. Az alábbiakban e döntő fejlődési fok megállapítása, közelebbről a két státusz közötti epochális átmenet jelenségeinek vizsgálata lesz a tárgy: ama történeti szituációé, amely a reneszánsz kori irodalmi fellendülést lehetővé tette; olyan jelenségeké továbbá, melyek kívül esnek az *ars praedicandi* és *dictandi* mondatról mondatra szabályozott eljárási processzusán. Az egykorú irodalmi gondolkodás fogalomrendszerét tiszteletben tartva, gyakorlatát hozzávetőlegesen ismerve, de keretein túllépve annak megállapítása itt a cél, hogy mit gondoltak az egykorúak magyar nyelvű irodalmi működésük módjáról és céljáról, s hogyan értelmezték tulajdon munkásságukat.

A döntő fordulathoz elvezető korábbi fejlődést anyag hiányában legfeljebb érzékeltetni lehet néhány jelentéstörténeti adatsóporttal. Az egyik a „magyaráz” szóé, melynek első és eredeti jelentése „magyarra fordít” a nyelvészek szerint.⁶⁶ Nem helytelen feltételezni, hogy a korai időszakban a latin írásbeliséggel érintkező csoport a latinról magyarra való fordítást értette rajta, és minden differenciálás nélkül alája foglalta a szóbeli tomácsolást és azt az eljárást, amelynek eredménye egyebek között a Miatyánk magyar szövege. Az illiterátus szempontjából kétségtelenül helyesen jelöltetett a fordítás és a szövegértelmezés egyazon szóval, mert mindkét esetben érthetetlen latin nyelvű közlés vált általa magyarrá és érthetővé. Messzemenően nem felelt azonban meg

a literátori eljárásnak, amely a legprimitívebb körülmények között is az egyik esetben tartalmi megértetést, a másikban szigorú fordítást tűzött ki célul, s csak második lépésként törekedett a szöveg értelmének meghatározott fokú és módszerű kifejtésére.

E szakmai szempontból tág értelmű kifejezéssel tudtom szerint először a Bécsi- és a Müncheni-kódex fordítóinak gyűlt meg a baja, akik — mint a korábbi példák-ból kiderülhetett s újabbakkal is igazolható — elsőnek igyekeztek minden latin szónak önálló magyart találni, s ha újat alkottak, azt következetesen alkalmazni. Náluk „tolmácsoló” vagy „tolmácszó” a latin „interpretus”: csak abban az esetben azonban, ha a „septuaginta interpretus”-ról van szó; az „interpretatio” már „magyarázat”, az „interpretor” ige „magyaráz”. Újításának az a jelentősége, hogy magyar társadalmi pozíciójától, a latin—magyar—latin kapcsolattól függetlenül jelölték szóval azt a személyt, aki magyaráz, de a magyarázat fajtait elkülöníteni már nem tudták. Nemcsak az álomfejtés marad tehát (a latinnak is megfelelően) „magyarázat” („interpretatio”), hanem a szavak etimológiájának kifejtése és a latens jelentést szétfejtő szövegmagyarázat is, és nincsen pontos terminológia a latin „szó” vagy „szöveg” magyarra fordított változatára sem.

Ezt hívták szélteben „magyarság”-nak, ami talán a magyar ars praedicandi nyelvében alakult ki, s ott nem is helytelenül; épp így elfogadható a maga helyén a „betű szerint való magyarság”, ha „sensus litteralis” a jelentése. Már meglepő azonban egy álom „magyarságáról” olvasni, Lában és Jákób nevének etimológiájáról úgy értesülni, hogy „ü nyelvének magyarsága szerént” „bizony-ságnak asztagját”, illetve „töltését” jelenti, vagy megtudni, hogy a bibliai próféciákat soha nem lehet majd

„tulajdon betű szerént való magyarázattal" kifejteni. Nyilvánvaló, hogy az irodalmi gyakorlat megkövetelte már az általánosabb kifejezést a mai „fordít" értelmére, s ez lassan alakulni is kezdett a legjobb íróknál.

A fejlődés egyik jele, hogy a „betű szerint való magyarázat" a prédikációbeli használat mellett az etimológiai „titkos értelmének" kifejtésére is kezdett már specializálódni, s ezzel egy időben próbálták a műveletet olyan szóval jelölni, mely a latin—magyar viszonylat mellett mindennemű fordítást kifejezhetett. Nyújtódi András úgy mondta, hogy „megírta" Judit könyvét „az diáki bötüről ez magyar nyelvre", mint ahogy Jeromos is „megírta" a káldeus nyelvről latinra. Az Érsekújvári-kódex egyik fordítója az „elváltoztat" szóval kísérletezett, mikor ugyancsak Jeromos bibliafordító munkásságáról beszélt. Ugyanezt alkalmazta a Karthauzi Névtelen, mikor Beda Venerabilis görögből készített latin fordítását említette. Használta már — mégpedig elsőnek — a „fordít" igét is:⁶⁷ pontosan a magyar középkor végére megvolt tehát a szó, csak éppen el kellett terjednie, s a más használatos és lehetséges megoldásokat háttérbe szorítva, általánossá válnia.

Nem kevesebb gonddal járt az alkotó irodalmi tevékenység néven nevezése. Nehezítette a helyzetet, hogy a középlatin szóhasználat és a szerzetesi gyakorlat szerint a puszta íráson másolást értettek és kézi munkának számították. Kétségtelen, hogy a latin iskolában elsajátított ismeretek megtették hatásukat, s befolyásolták a már forgalomban lévő magyar kifejezések tartalmát. A középkori viszonyok között helyes ugyanis a retorikát „levél szerzés"-nek fordítani,⁶⁸ mert e tudományszak ténylegesen abba olvadt bele, noha szakkifejezés ebből sem lett; a szövegekből kivehetően elég pontos

san számon tartották a fogalmazás és a másolás közötti különbséget, s ezt — jobb esetben — bővítések árán is kifejezni óhajtották.

Ha jól veszem ki, valamely irodalmi mű létrehozásának műveletére éppúgy az illiterátusok szemléletéből kiindulva kezdték a megfelelő szót keresni, mint a fordítást jelentő „magyarázás” esetében. A tapasztalati tény az ő felfogásukban valamely írás elkészítése volt, amely anyagot (pergamen, papír), kézügyességet, szakértelmet és a cél ismeretében álló alkotó munkát kívánt. A Bécsi-kódexben „törlejt” az, aki ilyet csinál, „törlejtő” a műves (fazekas), „törlejtet” („figmentum”) a munka eredménye.⁶⁹ Ugyanez a fordító ismerte azonban a „szerez” igét is, amelyet más latin ige („texo”) lefordítására kötött le, a „szerzés”-t pedig „editio” értelemben igyekezett használni; nem éppen nagy következetességgel és korántsem tradíciót alapítva szóválasztásával. A „törlejt” szóval valószínűleg jól fejezte ki az írás kézi munka jellegét, de nem biztos, hogy az alkotó tevékenységre is utalt vele. A kevesebb következetességgel fordított Jócai-kódexben ugyanis a latin „texo” „törlejt” lett, a „szerez” pedig valaminek megcsinálását jelenti, akár kézzel, akár átvitt értelemben történjék. Úgy látszik, egy ideig a „szerez” és a „törlejt” egymás mellett használtatott, eközben az utóbbi még nem egészen tisztázott értelmű szókapcsolatokba került, míg végül a két szinonima közül az első győzött;⁷⁰ talán amiatt, mert az írásbeli munka kreatív vonását fejezte ki jobban.

A szakkifejezés értékű „fordít” és „szerez” igék irodalmi jelentésének lassú kialakulása még korántsem járt együtt a fordítás és az eredeti szövegezés közötti különbség éles elválasztásával: egyedül annyi biztos, hogy a literátori gyakorlatban elkülönült a szorosan fordítan-

dó Biblia azoktól a prédikációnak, imádságnak vagy olvasmánynak szánt szövegektől, amelyeket lehetett, sőt kellett is a közönség igényeihez alkalmazni. Mindkét esetben egy tanító állt szemtől szemben hallgatóságával vagy személy szerint ismert, egy kolostorban lakó szerzetesközösségnél ritkán nagyobb olvasóközönségével, és latin szövegek segítségével tanított. Minden tartalmi közlésen túli, valóban irodalmat érintő tény ebből a szituációból származtatható, és minden általánosabb közönségfogalom a kódexirodalom korában abból a meggondolásból ered, hogy a leírt közlés ismeretlen híveket is elérhet, vagy esetleg már el is kell érnie.

a) A szó szerinti fordítás

a 15. század folyamán a Biblia szövegére korlátozódott, s elkészítői irodalmi véleményt a legritkábban mondanak, bár jól megfontolt szándékaik felől eljárásuk nem hagy kétséget. Ha helyes az a feltevés, hogy a magyar nyelvű irodalom latin szövegekhez kötött tolmácsolásból fejlődött ki kezdeti szakaszában, a Bécsi- és Müncheni-kódex láttán azt kell mondani, hogy a Bibliát élőszóban fordító gyakorlat eljutott addig a fokig, melyen a huszizmus ideológiájának hatása alatt s a nyelvi gyakorlat ismeretében az egész szentírást magyarul lehetett megszólaltatni. Nem lehet véletlen, hogy a kitűnő interpretátorok fő jellemvonása a környezetük szokásait továbbfejlesztő következetes szóhasználat és a bátor nyelvi újítás: az egyik a bibliafordítás általános követelménye volt, a másik kikerülhetetlen szükségszerűség.

A Jordánszky-kódex evangéliumok előtt álló prologusból nagy írói erudíciót és Erasmus-hatást szokás kiol-

vasni. Minden ilyen interpretáció alaptalan azonban, mert a többször elemzett szöveg Jeromos előszavának részleges fordítása. A „rég, részben hibás, részben nehezen érthető” biblián tehát nem egy korábbi magyar fordítás, hanem a Septuaginta értendő, amit maga Jeromos nevez néhol Vulgatának. Az irodalmi gondolkodás szintjén különben sem lehet túl magasra értékelni azt az író, aki Mózes második könyvének két fejezetét nem értette és fordíthatatlanul hagyta.

Több figyelmet érdemel Nyújtódi András műve, aki Judit könyvét „írta meg” magyarul húga számára. E mű inkább értelmező betoldásairól, mint szöveg-hűségéről híres. A néhol valóban glosszázásra emlékeztető eljárásnak az egyetlen személyből álló közönség lehet oka, aki nek a szöveget magyarázni is akarta az író. Máskülönben olyan jól tudta az explicatio és a fordítás közötti különbséget, hogy némely megjegyzését más színű tintával a lap aljára írta. Nem ritkán a szó szerinti hűség kényszerítette betoldásokra, anakronizmusaiért és körülírásaiért pedig aligha vonható felelősségre.

Nagy kár, hogy művének első levele valószínűleg elveszett, mert azon is állhatott fordítást illető megjegyzés.⁷¹ Értékes azonban az is, ami ismeretes: minden forrástól függetlenül mondja el, hogy művét a „szentírás bötűje szerint” fordította, vagyis hűségesen, majd Jeromos Judit könyve elé írt prológusát követve, de saját eljárását jellemezve mondja, hogy nemcsak szóról szóra, hanem értelem szerint is fordított. Még jelentősebb, hogy Nyújtódi András, amennyire ez idő szerint megítélhető, az első magyarul író szerző, aki stílusának „paraszt volta” miatt kér elnézést,⁷² és a szép stílus helyett a tartalomra irányítja a figyelmet. Temesvári Pelbárt ugyanígy beszélt vagy három évtizeddel ko-

rábban művei ruszticitásáról. E formula Jeromosra megy vissza, aki az egyszerűségben a keresztény stíluseszményt látta. Mikor tehát a magyarban előfordul, határozottan lehet hivatkozni a toposz ezeresztendő múltjára, s arra, hogy eredetileg a keresztény ideológia és az esztétikai szféra egyeztetését szolgálta.

A magyarul először jelentkező „rusticitas” mint stíluszint (genus dicendi) nyelvi alakjához annyi a megjegyezni való, hogy a latinban az „urbanitas”, a magyarban — hasonló kultúrtörténeti metaforával — az „udvari” az ellentéte. A szó már a Jókai-kódexben előfordul „költéséges, gondos, gondos kiállítású” értelemben. Megjegyzendő, hogy a szónak ekkoriban elítélő jelentése nincsen, de már útban van a megoszlás felé, s a 15. század végére a „curiositas”-ból „világi hívság” lett. Megjegyzendő az is, hogy a latin „curiosus” mellett a „curialis” szónak ugyancsak „tisztos, világi” volt a magyar megfelelője már a Jókai-kódextól kezdve, melynek hasonlóképpen pejoratív értelmet adtak, s ha jól veszem ki, az éneklésben pl. egy bizonyos módot jelöltek vele.⁷³

E sietve felvázolt, de a lényegét illetően talán mégsem hibás jelentéstörténeti vázlatához azt lehet még hozzáfűzni, hogy az adatok túlnyomó része ferences kódexekből származik, ez a rend pedig a pompát a pejoratív értelmű „curiositas”-szal vette egynek, a szegények és gazdagok különbségét ott is beleérezte a latin szövegbe, ahol erről nincsen szó, két legnagyobb szónoka pedig a kor legélesebb támadásait intézte az udvari életforma ellen. Ha mármost ebben az összefüggésben nézzük Nyújtódi András stílusának „paraszt voltát”, nyilvánvalóan a főúri életforma ellen irányult a „rusticitas”, s vele a

„genus dicendi” legalsó faja a „genus grandiloquus” világi pompázatosságával áll ellentétben; tartalmilag korántsem utoljára a magyar kritikai gondolkodás történetében, ha a terminológia változott is. Lehet, hogy a ferences Nyújtódi András valóban Temesvári Pelbárt nyomán használta és fordította a „rusticitas”-t magyarra; biztos viszont, hogy több lehetőség között választhatott volna. Utóbb, egy némileg hasonló vallási és társadalomtörténeti helyzetben egy másik szó vált uralkodóvá, mely a Jókai-kódexben csírájában már megtalálható. A latin „simpliciter” ugyanis ebben a „parasztol” mellett jelenthetett „alázatos”-t is, de „együgyűen”-t is, a „simplicitas” pedig „együgyű”-t,⁷⁴ s ha később voltak is ingadozások, az „együgyű” stílus lett az udvari barokk pompával szemben a puritánus prédikátorok jelszava.

Nyújtódi András nyilatkozatának retorikai és nyelvi magyarázata után a helyet és az összefüggést kell még szemügyre venni, ahol előfordul. A helyen azt értem, hogy Judit könyvének fordítója műve végén tett rövid megjegyzéseket a fordítás módjáról és stílusáról, de mindkettő Jeromos prológusának mondatai közé került. Ezt az akkori bibliákból soha ki nem hagyott szöveget Nyújtódi András (valószínűleg) részben művének elején, részben végén helyezte el: élére kerülhetett a Judit könyvének hitelességéről és kanonikus voltáról, végére a személyes indítékokról szóló, morális tanítást is tartalmazó részlet. Ez adott alkalmat a magyar fordítónak saját személyes közlendőinek elmondására, melyeket Jeromos szavait követve és egy levelekben használt fordulatot alkalmazva adott elő.⁷⁵

A filológiai kapcsolatot úgy értékelhető, hogy a magyar fordító Jeromos Paulához és Eustochiumhoz szóló prológusába keverte bele saját ajánlólevelét, és

egy ott talált kifejezést magára alkalmazott. Eljárása megérdemli az imitatio nevet. Tudatos alkalmazása nem kevésbé jelentős, mint az, amit a szerző a fordítás módjáról és nyelvének stílus szintjéről mondott, de ne hallgassuk el a gyengébbik oldalt sem. Nyújtódi András az imitatio mellett sem tudta Jeromos prologusát és a maga ajánlólevelét elválasztani egymástól, s az egyházatya szövegét is két részre hasítva közölte: Judit könyvének elején és végén. Magyar irodalmi gondolkodásának „korlátait” láthatjuk ebben, az eljárásban pedig az irodalmi gyakorlat középkor végén általánosan uralkodó s a fordítás mellett legjellegzetesebb módját, az akkomodációt. Valaképpen ez a kezdetben szóbeliségben honos praxis vált írássá a 15-16. század fordulójára, és különült el az irodalom másik ágaként; ez volt az, amely egyenesen vezetett az akkori értelemben eredeti műveknek vehető alkotásokig, a kompilációig, s ebben jelentek meg a Nyújtódi András nyilatkozataihoz fogható terjedelmesebb irodalmi ítéletek.

b) Az akkomodáció

E nem egészen szokatlan latin szóval legáltalánosabban a szóbeli és írásbeli megnyilatkozások ama vonását kívánom jelölni, mely azokat mint nyelvi produktumokat és szociális faktumokat alkalmassá teszi a nekik szánt cél elérésére. A kifejezés a római retorikusoktól származik, kiknek némelyike a görög ἱκανότης-t fordította vele. Az ókorban a beszéd részeinek szerkezeti és nyelvi, valamint a külső körülményeknek megfelelő harmonikus kapcsolatát jelentette; latinul accommodatum mellett nevezték még aptumnak, decorumnak.⁷⁶ Egy nyelvi megnyilatkozás belső (nyelvi) és külső (szociális) szemléletének és

vizsgálatának lehetőségét talán felesleges bizonyítani; nem árt hangsúlyozni azonban, hogy a cél mint a kettős szemlélet közös nevezője valamely társadalmi csoport (pe-reskedő felek, párt, társadalmi szervezet) érdekével áll összefüggésben.

Az antik retorikai fogalmakat, ha azok a tényleges szónoklással állnak szoros kapcsolatban, roppant nehéz átvenni a középkor vagy akár a modern világ viszonyaira, melyek között az ars oratoria teljesen más szerepet játszik, mint az antikvitásban. A régi szakkifejezés-készlet gazdagsága és az igen változatos spontán jelentésmódosulásokat felmutató retorikatörténet azonban felbátorít, hogy elfogadható hasonlóságok esetén a klasszikus terminológiát felélesszük, és nyelvi alak tekintetében is továbbfejlesszük. A görög szó latin megfelelői közül ez lett osztályrésze az aptummal kapcsolatban álló adaptációnak, amely a magyar irodalomtörténetírásban egy más nyelvű és idegen viszonyokat tükröző irodalmi mű lefordítását és ugyanakkor magyar körülmények közé helyezését jelenti, legalábbis a 18. században. A „magyarítás” egykori divatjának akkoriban szorosabban vett irodalmi okok és az irodalomelmélet nyújtotta lehetőségek mellett ideológiai inspirálói is voltak, amelyek a felvilágosodással és a polgári nemzet kialakulásával függnek össze. Valami hasonló a rendi társadalom kibontakozása idején is végbe ment; olyan teljesen eltérő körülmények között azonban, hogy az ókorival és a 18. századival szemben még a terminológiai elkülönítés is indokolt.

Az mindenesetre közös vonás, hogy mindkét irodalomtörténetileg döntő fontosságú és históriailag századokra kiható változásokat hozó korban az accomodatum, illetve az aptum fordított és meghatározott magyar publikumhoz alkalmazott szöveget jelent, létrehozásának processzusa

s maga a mű pedig akkomodáció, illetve adaptáció. Őriási különbség azonban, hogy míg a 18. században igen hosszú szövegformálási gyakorlat után, polgári törekvések kíséretében terjedt, hogy a (nemzeti) eredetiség irányába fejlődjék tovább, a középkor végén, a rendiség kialakulásakor az akkomodáció a korábban általános, sőt egyedül értékelt szó szerinti fordítás mellett vált korjellemző jelenséggé; úgy azonban, hogy a régi fordítások archaizálódása befejeződött általa, s az írói eredetiség akkori, magyar nyelvű irodalomban honos formája alakult ki, a vallási alapon szerveződő közönségnek szánt adaptáció.

A régi és újabb állapot különbségét még jobban aláhúzza, ha a legősibb magyar szövegeket inakkomodáltaknak nevezzük: azt értvén ezen, hogy a szoros fordítás miatt nyelvileg idegenek maradtak, emiatt irodalmi hatást sem tudtak kifejteni, és mint irodalmi művek a magyarban önmagukon kívüli okoknak köszönhették hatásukat. Egyfelől az egyház tekintélyének és a politikai hatalom támogatásának, melyek a társadalmi relevanciát biztosították, másfelől a szövegek interpretálásának. E korábban teljesen a szóbeliség rétegében élő magyarázat vált irodalommá a továbbiak folyamán: nem mintha rá latin előképek nem hatottak volna, hanem mert az írott magyarázat nem szakadhatott el nagyon a közönség nyelvétől és igényeitől.

További lényeges különbség a középkor vége és a felvilágosodás adott szakasza között, hogy míg a 18. században írásos stílushagyomány befolyásolta a szövegformálást, a középkor végén az írott tradíció éppen kialakulóban volt, s ekkor ment végbe az a többé nem ismétlődő processzus, mely literatúrává tette a literátusok beszélt nyelvét. Korábban ezt egészen kivételes esetben írták le (Halotti Beszéd), utóbb pedig az írásos alak vált jelentősebbé a további formálódásban. Itt kell hang-

súlyozni az akkomodáció uralomra jutását befolyásoló társadalomtörténeti tényezőket: egyrészt a literátus réteg megerősödését, amely hovatovább saját, korábban szóbeli tanítását rögzítette írásban, másrészt az olyan közönség megjelenését, amely igényes, írásban is megformálható tanítást követelt magának.

Az akkomodációnak mint uralomra jutó és a legjobb irodalmi műveket létrehozó eljárásnak megvan persze a hosszú története, mely a nyelv jelenségeit éppúgy magában foglalja, mint a „műöszön” (Horváth János) kísérleteit, s a határozott műgonddal végzett fordítói teljesítményektől az elejtett teoretikus megjegyzésekig, az esetlegesen odavetett írói programoktól a „műegész”-nek nevezett Érdy-kódexig terjed. Az alábbiakban csak a tudatosság fokáig elért vállalkozásokról lesz részletesebben szó, amelyekben az átlagos szövegek korábban megfigyelt csiszolódása helyett szándékos alakítás figyelhető meg, s ahol a hivatali kötelelességből vagy alkalmi szükséglet kielégítésére végzett fordítói (és átdolgozó) munka valamely írói koncepció szolgálatában áll. Más, korábbi szintet képviselő irományokról csak akkor, ha az akkomodáció egyes eljárásait oly világosan képviselik, hogy szerzői ambícióval végzett munkák megértését segítik elő.

Nem tartozik szorosan a témához a latin szövegekre feszített magyar nyelv merevségének lazulása, és a nyelvi sztereotípiák kialakulásának a Halotti Beszédig nyomozható története sem, mely inkább nyelvészeti és stílustörténeti feladat, a szövegek párhuzamos olvasása és sok időt kívánó részletes feldolgozása nélkül meg sem oldható, s e korban — mint rámutattam — amúgy is általában a másolók ösztönös javítgatásában merült ki. Számba vehető irodalmi gondolkodás olyan íróknál mutatható ki először,

aki az akkomodációt a tartalmat is figyelembe véve művelte, és világos szavakkal írói programot fejtett ki. Szorosan ide tartozik viszont, hogy műveket — elsősorban és a gyakorlatban egyházi szónoklatot és mellette még kulturált viselkedést — elismerő magyar kifejezések előbb hangzottak el magyar nyelvű szóbeli produktumokról, mint latin művekről, mert a prédikátor csak kivételképpen beszélt latinul, és magyar hallgatóság körében forgott. Ha nem így lenne, a szószéken jól szereplő pap kiválóságát elismerő anyanyelvi fordulatok a latin kifejezések fordításai lennének, nem pedig ezek egészen más, illiterátus közegből származó megfelelői. „Jeles” tehát magyarul az obszerváns rendtörténetben a prédikátor Temesvári Peltárnak kijáró jelző (sollemnis), és ebben az összefüggésben „drágalátos” a latin „egregius”.⁷⁷ A beszéd jelzője lehet „szép”, „ékes”, „díszes”, de legáltalánosabban — a latintól elég független szóválasztással — „édes”, ellentéte a Karthauzi Névtelennél „sajtalan”;⁷⁸ ismeretes továbbá a szónoki tehetség fogalma.⁷⁹ Mi sem jellemzőbb azonban e rendszerre, hogy az „ékes”, amely feltehetőleg a beszéd formai sajátosságát jelölhette és jelölte is később, ekkor még a testi szépség fogalomkörébe tartozott, és éppen csak megkezdte bevonulását az irodalmi kifejezések közé.⁸⁰

E minősítő jelzők másik jellemző vonása, hogy elsősorban, ha nem is kizárólagosan, a mű hallgatókra tett hatását fejezi ki: azt az „édes” érzést, amit egy beszéd vagy ima a vallásos élményre amúgy is áhító lélekben kivált, és nem a szakmai kiválóságot, ami pl. a formális, kötött részek ügyes, szakszerű alkalmazásában nyilvánul meg: a magyarban erre kifejezés sem volt. Teljesen érthető viszont, hogy a latin formuláriumok és egy latin beszédgyűjtemény kvalifikációi jobbra a szabályosságra,

a nyelvi tökéletességre és a gyakorlati használhatóságra vonatkoznak, s hogy ebben a körben inkább a „jó” járta, mint a „szép”.⁸¹ Mikor az akkomodációról beszélünk, az ellenőrizhetően „jó” formai elemek alkalmazását csak anynyiban értjük bele a processzusba, amennyiben a latin írásos szövegek szabályai hozzájárulhattak az „édes” érzelmek felkeltéséhez.

Az akkomodáció legegyszerűbb és leggyakoribb módja a latin megszólítások magyar nyelvű megfelelőekkel való helyettesítése és halmozása. A megszólítások fontosságáról már volt szó; arról is, hogy az elbeszélő szövegeket tipikusan beszélt nyelvi toldalékokkal lazították fel és tették a magyar fül számára folyamatossá, s a szűkszavú skolasztikus kérdéseket azáltal közelítették az élőszóbeli előadáshoz, hogy a szónok és hallgatói közötti párbeszéddé alakították, noha már a fordító világosan tudatában volt, hogy nem élőszóval, legfeljebb felolvasás útján szól közönségéhez.

Ettől az eljárástól már egyetlen lépés a tartalmi átalakítás, amelynek első látásra is számos fajtáját lehet elkülöníteni. Ha a fordító kihagy, negatíve veszi tekintetbe olvasójának igényét, leggyakrabban felfogóképességet; ha betold, többet és mást akar mondani, mint amit latin előképében talált. Az előbbire jó példa Bonaventura egyik műve prológusának lerövidített magyar változata, mely egyáltalán nem hat csonkának,⁸² a bővítésre ugyanezen latin könyv Wespriemi-kódexbeli fordítása, melybe (egyebek között) Gerson János neve alatt Kempis Tamás *De imitatione Christi*jének egy részlete iktatódott. A fordítás szöfűzésével a Lázár Zelma-kódexben találkozunk, a vélt szerző nevével a Guary-kódexben.⁸³ Ez utóbbi helyen egészen más magyar változat áll, mint ami Kempisből a Debreceni- és a Lobkowitz-kódexben olvasható, s aminek

egyes részletei a Lázár Zelma-kódexbe is bekerültek; ugyancsak más — hasonlóképpen hibás: Szent Bernát — a feltételezett író is.⁸⁴ Az említett adatokból nemcsak azt lehet feltételezni hogy Kempis *De imitatione Christi*-jét kétféle, bizonytalan teljességű fordításban ismerték, hanem azt is, hogy a magyar változat egyes részleteit alkalomadtán, az írók tetszésétől függően új összefüggésbe lehetett állítani; a Wessprémi-kódexben jel van rá, hogy e lehetőséggel tudatosan éltek.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a tárgyalt esetben kész magyar szöveget kölcsönöztek és helyeztek más összefüggésbe az írók. Másutt ugyanis — újabb kutatások híján — eldönthetetlen, hogy a különböző latin szövegeket a fordító szerkesztette-e össze, használt-e esetleg az előbbi példához hasonlóan kész magyar fordításokat, vagy a latin eredetit keresték-e eddig hiába.⁸⁵ Ez utóbbi esetben az is feltehető, hogy a követett szöveg magyar eredetű volt, s eléggé valószínű, hogy a magyar nyelvű kódexekkel együtt veszett el. Nem lehet kizárni ugyanis a már Horváth Jánostól említett lehetőséget, hogy a középkor végén kétnyelvű írók akadtak Magyarországon. Hogy a versszerzők között voltak ilyenek, a Csanádi Albertről fennmaradt feljegyzések és a Szent László-ének változatai igazolják.

Az akkomodáció persze az eredeti latin művek karakterének átalakításával, sőt meghamisításával járt, ez kétségtelen; primitívnek lehet tartani azért is, mert a szerzők látszólag, egész művek helyett, az alkalmi szükséglettől függően, részleteket fordítottak a maguk módján magyarra. A két észrevételben kétségtelenül van igazság, de egészében és szó szerinti értelemben a sajátos folyamat alábecsülésén és az anyag bizonyos lenézésén alapul. Nem szabad elfelejteni ugyanis, hogy egész műve-

ket csakugyan elkezdtek fordítani, s egyes esetekben valószínűbb, hogy befejezték, mint hogy félbehagyták. Nehéz megmagyarázni különben, hogy a Weszprémi-kódex már többször említett Bonaventura-fordításában a prolóógus végén miért sorolja fel valaki a latinnak megfelelően a fejezetcímeket, ha nem az egészet szándékozik áttenni, s miért töri a fejét a latin „capitulum” magyar megfelelőjén.⁸⁶ Ha Kempisnek nem jóval nagyobb részét tolmácsolta magyarul egy ismeretlen, megfoghatatlan, miért tűnik fel egyik fejezet az egyik, másik egy további kódexben, s még ugyanabban a kéziratban is hibás sorrendben. E nyilvánvaló hibák csak úgy érthetők, ha feltételezzük, hogy tekintélyes részek (talán az egész?) elkészültek, s csak a másolók, pontosabban az irodalom iránt kevésbé fogékony és még csak a napi szükséglettel törődő papság hibája, hogy a teljes művek fordításai elvesztek.

Nem szabad lebecsülni az akkomodációt azért sem, mert az akkori fogalmak szerint és a nyelvcsere miatt éppen ezek az irományok a tulajdonképpeni eredeti művek. A hallgatóság vagy olvasóközönség igényeihez való alkalmazkodás mellett azzá teszi őket a számos, valóban magyar viszonyokat tükröző eredeti betoldás, melyet részben méltattak már az irodalomtörténetírók. Kevesebb figyelemben részesült, hogy a kész műveket napi szükségletek hatására szétaprózó gyakorlat⁸⁷ mellett művek, sőt életmű körvonalai rajzolhatók meg, ha az elszórt megjegyzéseket gondosan mérlegeljük. Az akkomodációs módszerrel dolgozott a Karthauzi Névtelen is, amikor könyvét összeállította.

A kiindulópont az, hogy egyesek a rájuk bízott szerzetesi közösség irodalmi igényeinek kielégítését tudatosan vállalt feladatuknak tekintették. Ilyen szerző a Barlaam és Josaphat legendájának kitűnő fordítója, ki írói tervét vallotta be, mikor kilátásba helyezte, hogy apácái számára a szüzesség "érdeméről talán még valaha írást" tesz. Meg is tette, mert valószínűleg tőle származik a Temesvári Pelbártból átdolgozott prédikáció „A szent tisztaságról”, amelynek végére Orsolya és a 11 000 szűz történetét függesztette — önállóan. Ugyane kódexben (a Kazinczyban) — ő-e vagy más, egyelőre nem tudhatni — a feltámadásról írt egy prédikációból átdolgozott traktátust, s ebben két helyen is bejelentette, hogy a gonoszok feltámadásáról az utolsó ítéletet tárgyaló munkájában ír. A kézirat végén valóban ott áll, hogy „ez után immár következik az írás az istennek rettenetős ítéletéről”, de ezzel vége is a kódexnek.⁸⁸ Hasonlóképpen hivatkozik tulajdon munkáira a Tihanyi-kódex egyik szerzője: a Mária születéséről szólóban az annunciációt tárgyalóra, a Krisztus fogantatásáról írottban egy Mária szépségét leíró részre, a kötet végére másolt latin imádságról pedig megjegyzi, hol található magyar fordításban.

Az alig néhány egyes művet egybekapcsoló utalások meglehetősen szórványos jelek az alkalmi irodalmi működéstől és művektől a céltudatosan megfontolt és teljes művet létrehozó munkásság felé vezető úton. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy a munkáikat láncolatban képzező írók mindig utaltak az általuk tudott összefüggésre, és nem valószínű, hogy a műveket mindig változatlanul továbbmásolták. A kapcsolatokra ma már jobbra csak alaposabb stílusvizsgálat, és ezáltal az egyes fordítók

megkülönböztetése deríthetne fényt. Annál is inkább szükség lenne ilyesmire, mert néhol mintha tudatos nyelvi átdolgozásra akadna példa a kódexirodalomban, s feltételezik, bár nem bizonyítják, hogy a Karthauzi Névtelen is átvett más szerzőktől származó szövegeket, teljesen saját előadási modorába olvasztva azokat.⁸⁹

E munkamódszer: az egyes művek akkomodálása egy szűk közösség (egy-egy kolostor) használatára, és e művek kapcsolatba állítása jelzi a kódexek korában az irodalmi gondolkodás legmagasabb, de nem kivételes fokát. Irodalmi szándékok kétségtelenül voltak, de ezek a meglehetősen rendszertelen másolgatásba olvadtak bele; helyenként felismerhető bizonyos stílustörekvés, de a „szép” valójában olyan lelkiállapot volt, melyet a vallásos tárgy hívott életre, s nem feltétlenül támaszkodott a vele harmonizáló stílus hatására. Rövidre fogva: még a valóban irodalmi törekvések is oly szűk közönséghez tapadtak, s annyira belesimultak a napi szükségletbe, hogy „műegészről” csak valóban kivételesen, egyes darabok esetében beszélhetünk. Ezt az állapotot képviselte a Karthauzi Névtelen, a középkori magyar nyelvű egyházi irodalom legnagyobb alakja. Művéről máig Horváth János írta a legjobb lapokat, az íróban ő fedezte fel az önnön munkásságát reflexiókkal kísért literátust. E gondolatokat, valamint az életműből és az általánosabb jellegű megjegyzésekből leszűrhető tanulságokat próbálom összegezni az alábbiakban.

A Karthauzi Névtelen nagy műve szövegállapot szempontjából körülményekhez szabott szabad fordítás (akkomodáció), amely módszerében és külső alakjában semmit sem különbözik kortársai hasonló produktumaitól: egyezik velük az irodalmi hivatkozások helyenkénti rövidítésében, elhagyogatásában, fordítatlanul hagyásában s egyes latin

mondatok vagy foszlányok megtűrésében. Ami megkülönbözteti az egykorúak jó átlagától, egy teljes, magyar nyelvű, vasárnapi és szentekről szóló prédikációkat magában foglaló kötet feladatának elvállalása, elvégzése és a szerencse is, amely művét a mai napig megőrizte. Cél és közönség másutt is adva vannak, de csak címben és elvégezetlenül, minden szerzői reflexió nélkül; a Karthauzi Névtelen két előszóban beszélt elhatározásáról, és egésznek mondható művet hagyott hátra.

Latin és magyar prológusát egyformán Isten nevében kezdte, művét Isten, Mária és a szentek dicsőségére s a küzdő egyház használatára szánta; akárcsak Temesvári Pelbárt tette vasárnapi beszédeinek előszavában. A Karthauzi ferences elődjéhez hasonlóan jól alkalmazta az itt szokásos toposzokat (művét mások rábeszélésére, nagy fáradtsággal írta, hibáiért bocsánatot kér). E formai elemeket jórészt a franciskánustól tanulta, kinek műveit legtöbbet forgatta írás közben; egészen biztos, hogy magyar előszavába Temesvári Pelbártéból idézetek kerültek.⁹⁰ Előkép választása és követése azonban abban a korban megengedett volt, ha az író a rendelkezésére álló eszközökkel újat tudott adni közönségének, vagy az ismereteket új cél szolgálatába állította: a Karthauzi Névtelen mestere volt ennek, s elég világosan előadta, amit akart.

Művét nem nevezte el sehogy (ellentétben Temesvári Pelbárttal, aki a *Pomerium* címet adta a saját beszédeknek), de latinul pontosan megjelölte tárgyát és módszerét. Közönségét világosan a latinul nem értő conversus fráterekben és apácákban, az akkori magyar nyelvű vallásos irodalom legfőbb fogyasztóiban jelölte meg, kik között tulajdon nőtestvérét is ott tudhatta. Szándéka azonban lényegesen különbözik Nyújtódi Andrásétól abban,

hogy művét nem pusztán apáca-húgának vagy egyetlen rendi kolostornak szánta, hanem az említett réteg minden magyarul értő tagjának. Már kiemelték, hogy ezáltal ő fedezte fel az országos közönséget; ha szó szerint vesszük az előszavak nála is alkalmazott toposzát, hogy ti. unszolták művének megírására, nem zárható ki, hogy különböző rendek tagjaiból álló kör segítette e felismeréshez. Munkáját egyfelől szükségesnek és kegyesnek tartotta, másfelől nehéznek ítélte. Számot vetett ugyanis az előre látható terjedelemmel és a ráfordítandó munkaidővel, rendjének szabályaival és ekkora mű vállalására még fel nem jogosító írói tapasztalatával; különösen gondosan mérlegelte, hogy magyarul kell írnia. Aggályait a példaadás és tanítás bibliai tanácsaival oszlatta el. Művét maga tisztázta.⁹¹ Módszerét magyarul „írta és szörczötte” szavakkal fejezte ki, ami az ő nyelvében a „compilare” ige megfelelője, ugyanakkor előszavában fordításnak is vélte: ha az akkomodációra gondolunk, mindkét kifejezéssel helyesen jellemezte eljárását.

Könyvének magyar nyelvét úttörő teljesítménynek tartotta, alkalmazásának jogosságát az igényeken kívül idegen példákkal igazolta. Más nemzeteknél (német, cseh, francia), írta, csaknem az egész Bibliát, szomszédságunkban, Szlavóniában, Jeromos a Szentírás mellett az egész „papi szolgálatot” lefordította anyanyelvre, melyhez, a héberhez, a göröghöz és a latinhoz hasonlóan még külön betűket is alkotott; egyedül a mi magyar népünknek nem jutott ki az a kegyelem, hogy része legyen ilyenekben „magyarázat formájában”, amit azonban nem a tudatlanság, hanem a lusta hanyagság jelének kell tekinteni. Ebben az összefüggésben szemlélte a maga művét, ha nem is anyanyelvi bibliának, de mindenesetre kommentárjának

szánva azt, amelyen alighanem elsősorban a „lelki értelem” prédikációbeli kifejtését lehet érteni.

E nyilatkozat prereformációs jellegét már régen felfedezték és méltán hangsúlyozták; még a magyar liturgikus nyelvet is ide lehet gondolni példának Jeromos említett működése kapcsán. Nem egészen világos azonban, hogy a „bibliafordítás” mennyire korlátozódott nála a vasár- és ünnepnapi evangéliumokra, leckékre és egyszersmind magyarázatokra, amilyenek az ő könyvében találhatóak. Ilyen mű meglétét különben végső soron kegyelem kérdésének tekinteti, s minthogy a magyar „választott nép”, nyilvánvaló, hogy a hiányt csak hanyagság okozhatja. Bizonyára ezt a funkciót szánta művének, s így alighanem ő az első, aki magyarul, magyar nyelvű mű hiányában, annak megírása által védi a nemzeti becsületet a tudatlanság vádjával szemben. A programadás mellett a hagyománykeresés szándéka sem hiányzott belőle: ezzel függhet össze, hogy a történeti tradíciót gondosan számon tartotta, sőt talán gyűjtötte dokumentumait. Thuróczy mellett ugyanis más, egyelőre ismeretlen hazai történeti forrást is használt, ismerte és kiaknáztta a *Legende sanctorum regni Hungariae* valamelyik kiadását, pálos szövegből fordította Remete Szent Pál legendáját és translatiójának történetét.

Tájékozott volt kora kritikai gondolkodásában, mely a vallásos gondolkodás szupremáciáján alapult. Műve bírálatának elsőrendű szempontja dogmatikai lehetett volna, de ennek jogosságát igazhitűségének hangsúlyozásával és Luther követői elleni támadásával eleve kizárta; alacsonyabb fokon kritizálni lehetett volna még didaktikájának morális helyességét, de az író ezt a szempontot is határozottan visszautasította. A kritika hatásköre ilyenformán a megfogalmazás javítására korlátozódott, amit a Karthauzi Névtelen latinul és magyarul egyformán emendá-

lásnak nevezett, és ugyanúgy készséggel ráhagyta az okosabbra, mint Temesvári Pelbárt.

Saját irodalmi ítéleteiről egyelőre nagyon nehéz valamit is mondani, mert az eredetiséghez közelítő akkomodáció miatt bajos elkülöníteni saját véleményét az előtte fekvő latin szövegétől. Biztos azonban, hogy Bernátot ő nevezte „bölcselességes édességes beszédű”-nek, „mézzel folyó”-nak, mert bizonyítékképpen maga veti oda: „ha ki írását olvassa, megtudja”.⁹² Már csak a nagy (egyházi) írók és az irodalmi adatok iránti érdeklődését tanúsítja, hogy Ágoston legendájába „a nagy krónikából” szükségesnek tartotta betoldani az egyházatya méltatását.

A fenti leírás talán még erőteljesebben emeli ki a Karthauzi Névtelen irodalmi gondolkodásának a maga korában szinte egyedülálló vonásait, mint a korábbi szakirodalom tette; az összefüggésnek megfelelően különösen arra esett hangsúly, ami művének magyar nyelvű hézagpótló jellegéről és úttörő voltáról kihámozható előszavaiból. Nem szabad azonban túlbecsülni sem szövegkezelési módját, sem írói szándékait, amelyek a középkor írói között juttattak neki előkelő helyet, és semmiképpen nem a fejlődés későbbi szakaszában. Való igaz, hogy Nyújtódi András egy-két mondatban az imitatio módszerét súrolva dolgozta át Jeromos Judit könyvéhez írott prológusát, s méginkább elmondható ugyanez a Karthauzi Névtelenről, aki Temesvári Pelbárt vasárnapi beszédek előtt álló előszavának mintájára építette fel a maga prooemiumait; nem kevésbé kétségtelen, hogy — kis híján — műegészet hagyott maga után. Ugyanakkor az is világos, hogy tulajdon írói eljárása gyakorlatilag a középkor végi akkomodációval azonos. Nem szabad elfelejteni, hogy az ő művéhez valami hasonló készült a Debreceni-kódex egy részében, s ki tudja, nem a napi szükséglet kiszolgálására törekvő

másolók hibája-e, hogy ma hézagosan, befejezetlenül ismerjük. Ne tévesszük szem elől végül, hogy talán a Kart-hauzi Névtelen kódexéhez mindenben hasonló könyvet állított össze a pálos Báthori László vele együtt remeteségbe vonuló társainak használatára, kerek 70 esztendővel előtte.

Ami ezek után csakugyan lényeges: a magyar nyelvű írásbeliség a középkor utolsó századában lassan elkülönült a literátus réteg szóbeli hagyományától, és írásos tradíciót képző faktorrá alakult, amely már a maga rögzített formájában adott a fejlesztéshez további impulzusokat. A kornak voltak jó írói, de nincsenek tudatos művészei; ismerünk szerzőket, akik egy egész csoport — a szerzetesség — igényeit felismerve alkottak; akadnak kétnyelvű auktorok: névtelenek mellett pl. Gyöngyösi Gergely, aki kitűnően szerkesztett össze latinul biblia-kommentárt, de mikor rendjének reguláját kiadta, magyar szerzőként azt fogalmazta meg igényesebben, amit rendjében emberemlékezet óta tanítottak élőszóval a novíciusoknak. A 15—16. század fordulóján a szóbeliségből az írásbeliségbe átmenő nyelvi készlet tetemes, ha még teljességében fel nem mérhető is; ahhoz azonban, hogy erre az egyetemes literatúra egész, egyházi és világi területét átfordító, a latin mintájára alakított, a tartalom és a forma harmonikus szépségére tudatosan törekvő magyar irodalmi működés épüljön, a világi literátus csoport szupremációjának és a reneszánsz korszakának kellett eljőnnie.

JEGYZETEK

1. *Pais Dezső*: A magyar irodalmi nyelv. MTA I. OK IV. (1953). 425-466, 485-486.
2. A történeti nyelvjáráskutatás. Magyar Nyelv (a továbbiakban: MNy), 1947. 81-91. — Uő: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963. 223.

3. Csak áttételesen használhatók *Deme László* (A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. Bp. 1959.) és *Papp László* kutatásai (Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi diákjaink gyakorlatában. Bp. 1961. — Uő: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Bp. 1964.), melyek a 15–16. század fordulójával nem foglalkoznak, és a legszembetűnőbb formai elemeken kívül a levelek szerkesztési szabályaiba nem hatolnak. A történész *Istványi Géza* disszertációja (A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Bp. 1934.) emiatt nélkülözhetetlen mindmáig.
4. *Kniezsa István*: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1952. 88, 94, 144.
5. A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. — Különösen: a ma már klasszikusnak számító fejezet a kolostori irodalom nyelvéről és versformáiról (258–86.); e rész újabb kiadása Tanulmányok c. kötetében (Bp. 1956. 27–47.).
6. A magyar irodalmi műveltség kezdetei. 166. Horváth itt Mészöly Gedeon alapvető kutatásainak eredményeit állította új összefüggésbe.
7. *Gerézy Rabán*: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 19–37. — *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi értelmiség kialakulása. Korunk, 1967. 20–27. — Uő: Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben. Uo. 216–224. — *Kubinyi András*: Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények, 1968. 205–231. — *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971.
8. A magyar irodalmi műveltség kezdetei. 260. A Halotti Beszédről (és a Monotióról) uo. 83–89. A nyelvemlékről azóta a legmagvasabb cikket (ifj.) Horváth János írta. (A Halotti Beszéd történetéhez. MNY 1970. 421–429.)
9. I.m. 260–261.
10. Uzsai János Ars notariájában (2, 228, 229.) a notarius feladata az oklevelek anyanyelvi tolmácsolása. Az obszerváns ferencesek szokásairól: *Batthyány Ignác*: Leges III. 613, 615.
11. *Horváth J.*: i.m. 260.
12. *Bárczi Géza*: A magyar nyelv életrajza. 185–190.
13. De imitatione Christi. I. 24, 1: „In omnibus rebus respice finem, et qualiter ante districtum stabis iudicem, cui nihil est occultum; qui muneribus non placatur, nec excusationes recipit, sed quod iustum est, iudicabit. O miserrime et insipiens peccator, quid respondebis Deo omnia mala tua scienti, qui interdum formidas vultum hominis irati?”

14. A magyar irodalmi műveltség kezdetei. 267.
15. Lobkowitz-k. 111, 112, 123.; Debreceni-k. 252.;
Weszprémi-k. 136. stb.
16. Példák könyve, 1510. Kiad. *Bognár András-Levárdy Ferenc*. Bp. 1960. 190-196.; Nagyszombati-k. 393-397.;
Érsekújvári-k. 161-163.
17. *Jakubovich Emil*, MNy 1924. 86. és uő: 1925. 114-119.
18. Ezzel lenne magyarázható a Gyulafehérvári Glosszák
feljegyzése, s e glosszázó gyakorlatnak hódolt még
Temesvári Pelbárt (*Szilády Áron*: Temesvári Pelbárt
élete és művei. Bp. 1880. 67-73.) és Laskai Osvát is
(*Katona Lajos*, MNy 1906. 76-77.).
19. A Virginia-codex Ferencz legendái. Akadémiai Ertesít-
ő, 1903. 569-581.
20. A „contemplatio”-t a Jókai-k. fordítója még lelki ha-
tásában próbálta visszaadni (9, 15. stb.). Vö. Vir-
ginia-k. 68.; Simor-k. 8. stb.
21. Ilyen a „conscientia” értelmű „lelkiismeret”, mely-
nek történetét *Hexendorf Edit* írta meg (MNy 1963.
341-344.).
22. A „totus mundus” „mindent ez világ”, „széles világ” a
Jókai-k.-ben: 36, 127.; bevonult a bibliafordításba.
(Döbrentei-k. 260.)
23. Mindez még feldolgozásra vár.
24. *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és
Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok.
Bp. 1904. 198.
25. Jókai-k. 14.; Debreceni-k. 471.
26. A csángó Miatyánkról: *Csűry Bálint*, MNy 1930. 170-172.
L. még uo. 335, 419.
27. *Décsy Gyula*: Der älteste ungarische Text des Vater-
unsers, Orbis scriptus, Dmitrij Tschizewskij-Fest-
schrift. München, 1966. 155-161.
28. A Credo: Peer-k. 280-282, Nagyszombati-k. 314-336.
(magyarázatban). A másik két szöveg a Peer-k.-beli
Symbolum és egy Apor-k.-beli Credo-magyarázat, ami
csonkán maradt meg (123-124.).
29. Gyöngyösi-k. 62-64.; a Peer-k.: Nyelvemléktár (a to-
vábbiakban: NyT) II. bev. VIII-IX.; Kazinczy-k.
167-170. (másolat a 16. század második feléből); a
Mondsee-i Tízparancsolat töredék: MNy 1924. 85-86.;
Példák könyve. 32.
30. Lukács, 1, 28 és 42.
31. A 28. vers fordításából a Münchener-k.-ben néhány szó
kiesett. E tényből semminemű Mária-tisztelet elleni
állásfoglalásra nem következtethetünk. Vö. még Wink-
ler-k. 375.

32. A katekétikus irodalom kifejezést a germanisztikából veszem. A késő középkori német anyag egy részének részletes feldolgozása: *Egino Weidenhiller: Untersuchungen zur deutschsprachigen katechetischen Literatur des späten Mittelalters.* München, 1965. — Peer-k.: NyT II. VIII-IX.; Nagyszombati-k. 358-360.; Nádor-k. 694-695.
33. MNy 1933. 121. — Varjú Elemér, Magyar Könyvszemle (a továbbiakban: MKsz) 1899. 207-208.
34. *Károly Sándor: A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításainkhoz.* Nyelvtudományi Közlemények (a továbbiakban: NyK) 1955. 260-268.
35. Máté 5, 3-12: „Beati pauperes spiritu: quoniam ipsorum est regnum coelorum. Beati mites: quoniam ipsi possidebunt terram. Beati, qui lugent: quoniam ipsi consolabuntur. Beati, qui esuriunt, et sitiunt iustitiam: quoniam ipsi saturabuntur. Beati misericordes: quoniam ipsi misericordiam consequentur. Beati mundo corde: quoniam ipsi Deum videbunt. Beati pacifici: quoniam filii Dei vocabuntur. Beati, qui persecutionem patiuntur propter iustitiam: quoniam ipsorum est regnum coelorum. Beati estis cum maledixerint vobis, et persecuti vos fuerint, et dixerint omne malum adversum vos mentientes, propter me: Gaudete et exultate, quoniam merces vestra copiosa est in coelis.”
36. Máté 5, 1-2: „Videns autem Jesus turbas, ascendit in montem, et dum sedisset, accesserunt ad eum discipuli ejus, et aperiens os suum docebat eos, dicens.”
37. *Knieszsa István: i.m. 94. A legszámottevőbb magyar glosszák: MKsz 1903. 117. — Schönherr Gyula, MKsz 1904. 435-469., Uő, MNy 1905. 249-253. — Szilágyi Sándor, MKsz 1880. 134-135. — Csűry Bálint, MNy 1925. 139-142.*
38. *Klaus Grubmüller: Vocabularius ex quo.* München, 1967. 62. A középkori német szerző: Dietrich Engelhus. — Egy olasz-magyar szójegyzék: NyK 1901. 225-226. és *Jakubovich Emil, Pais Dezső* (szerk.): Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. (A továbbiakban: Ómolv.) 282. — Rotenburgi János deák-magyar nyelvmesteréről: *Jakubovich Emil, MNy 1924. 84-85., Ómolv. 281-282.* Harff Arnold szó- és szólásgyűjteménye: *Nyelvőr 1887. 170-175.*
39. Adatok és összefoglalás: *Melich János: A magyar szótárirodalom története I.* Bp. 1907. 75-76. és *Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története.* Bp. 1926. 71-74.
40. MNy 1916. 241-265., Ómolv. 261.

41. Ómolv. 252. A továbbiakra: *Melich*: i.m. 14-25. — a Soproni Szójegyzékről: *Házi Jenő*, MNY 1924. 86-87, 149-168. és Ómolv. 258-259. Tótországi Mihály magyar, német és cseh nyelvtudásáról: *Melich János*, MNY 1921. 40-41. Más véleményekről: *Gregor Ferenc*, MNY 1968. 496-501.
42. *Melich*: A magyar szótárirodalom története I., 18, 81-83., Ómolv. 256.
43. *H. Lausberg*: Handbuch der literarischen Rhetorik. München, 1960. I. 232-233., II. 869. A Bibliában természetből vett parabola a nyár közeledését jelző fügefáé (Mt. 24, 32.), az általános emberi életből való egyebek között: Mt. 13, 4-23; 21, 33-46.
44. A *παροιμία* (paroimia) előfordul János 10, 6; 16, 26; 16, 29; 2. Petr. 2, 22. A János 16, 29-nek Máténál megfelelő szövegrészben parabola áll (13, 10-13). Jelentésére: *H. Lausberg*: i.m. I. 229-230, 431-434., II. 870.
45. A Jókai-k.-ben az „exemplum” még előfordul (24, 82.), de magyar formát is ölt (79, 85, 94, 114.).
46. A négyféle bibliamagyarázat rövid története és tartalmi összefoglalása: *H. Lausberg*: i.m. I. 444-445; felsorolás a hazai forrásban: Jászói glosszák (*Kemény Lajos*, MNY 1919. 39. — *Jakubovich Emil*, uo. 97. — *Király Péter*: Ismeretlen magyar glosszák. Bp. 1959. 6.) és Sermones dominicales. Kiad. Szilády Áron. I. 528. II. 698, 708. — Vö. *Szilády Áron*: Temesvári Pelbárt élete és művei. 66.
47. Bécsi-k. 268; Jókai-k. 106.
48. Csak néhány példára szorítkozhatom: Érdy-k. 223a, 234a; Érsekújvári-k. 343.
49. *Király P.*: i.m. 6. Döbrentei-k. 308.
50. *Király P.*: i.h. — *Hexendorf Edit*: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. Bp. 1958. 71.
51. *Balogh József*, MNY 1926. 40.
52. Jókai-k. 122. *Hexendorf Edit*, MNY 1950. 132.
53. A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára (a továbbiakban: Károlyi-Okl.). Sajtó alá rendezte Géresi Kálmán. Bp. 1897. III. 71.
54. Az első kísérletet *Rónai György* tette: Teológia, 1968. 26-36.
55. Érdy-k. 319a, 300b.
56. Ómolv. 133.
57. Az Érdy-k. Prológusában
58. *Iványi Béla*, MKsz 1929. 202-203. Könyv alakban: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. Bp. 1937. 26.; a mondat: „Sermones et modus praedicandi Hungari cum passione Domini.”

59. Szalkay levelének kiadása: Károlyi-Okl. III. 71-72.
60. *Jakubovich Emil*, MNY 1925. 119-120. — *Eckhardt Sándor*, MNY 1956. 500.
61. *Iványi Béla*, MNY 1941. 203. — *Lukcsics Pál*, MNY 1929. 68-69. — *Iványi Béla*, MNY 1941. 277.
62. „Ebben az időben ... a magyar nyelv még csak kisegítő szerepet játszik az oklevelezés területén és a jogi írásosságban még távolról sem egyenrangú társa a latinnak.” *Jakó Zsigmond*: Rödi Cseh István végrendelete 1507-ből. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, V (1961) 186.
63. *Zolnai Gyula*: Nyelvelmékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1894. 155-156. — *Jakubovich Emil*, MNY 1936. 50-54. — *Szilágyi Sándor*, Századok, 1872. 478.
64. *Kelemen Lajos*, Erdélyi Múzeum, 1912. 257-264. — Uő, MNY 1913. 86.
65. Erre mutat az is, hogy 1516-ban egy becsületbírósági ítéletet latin keretszövegbe foglaltak, de a tárgyalás nyelvén fogalmaztak. (*Karácsonyi János*, *Hadtörténeti Közlemények*, 1891. 486-487. — *Kumorowitz L. Bernát*, MNY 1956. 368-369.)
66. *Hexendorf E.*: i.m. 9-23.
67. *Érdy-k.* 560a. *Hexendorf E.*: i.m. 30.
68. *Érsekújvári-k.* 311.
69. *Hexendorf E.*, MNY 1950. 130-137.
70. *Imre Samu*, MNY 1963. 11-12. — másként: *Nyíri Antal*, uo. 1962. 313-323.
71. A szöveg mai állapotában nem vonatkozik ugyanis semmire a fordítás végén álló mondat.
72. Székelyudvarhelyi-k. 103.
73. Horvát-k. 254, 255.
74. Jókai-k. 120, 153.
75. Székelyudvarhelyi-k. 102-103.
76. *H. Lausberg*: i.m., *Quintilianus* 8, 1, 1.
77. Példák könyve. 61.; *Érdy-k.* 234a.
78. *Érdy-k.* 561a.
79. *Virginia-k.* 69.
80. Székelyudvarhelyi-k. 46.; *Kazinczy-k.* 126.; *Teleki-k.* 7. stb.
81. *Kovachich Márton György*: *Formulae*, 219, 250, 304, 311, 426. — *Iványi Béla*, *Történelmi Tár* (a továbbiakban: TT) 1904-5/35, 73, 142. stb.
82. A Lobkowitz-kódexben Bonaventura Prologusának csak 2. pontja áll magyarul, a Wessprémi-kódexben az egész. Mindkét szerző önálló műként kezdte fordítani, de egyik sem jutott a végére.
83. *Guary-k.* 132-134.
84. A Debreceni- (283.) és Lobkowitz-k. (86.) közös forrásra mennek vissza. Úgy gondolom, hogy a Lázár Zel-

- ma-k. (119. skk., 238. skk.) ismétlődő Kempis-fordítása egy másik összöveg leszármazottja. Egy további részlet ugyanitt világosan a Debreceni- (275.) és a Lobkowitz-k. (61.) családjába tartozik.
85. Ilyenek egyebek között: Guary-k. 126-134. Weszprémi-k. 1-116.
 86. Weszprémi-k. 117-150.; a szöveg mondat közben szakad meg.
 87. Pl. a Lobkowitz- és a Debreceni-k. Kempis-fordításai.
 88. Kazinczy-k. 132.; a beszéd uo. 139-166; uo. 195, 202.
 89. A Karthauzi Névtelen munkamódszeréről: *Volf György*, NyT IV, VIII. — *Bán Imre*: A Karthausi Névtelen műveltsége. Bp. 1976. 6, 10-11, 13.
 90. *Szilády Áron*: Temesvári Pelbárt. 63.
 91. Az Érdy-k. keletkezésének, ill. leírásának idejéhez a „multis annis” szavak kapcsán jegyzem meg, hogy csakugyan több évig kellett készülnie, s csak leírása eshetett 1526-ra. A szerző maga mondja ugyanis, hogy saját kezének munkája („de laboribus manum nostrarum”). A dátumhoz: *Bán Imre*: i.m. 6-10. Más-keppen: *Volf György*, NyT IV, VI. — *Dienes Erzsébet*: Az Érdy-kódex keletkezésének ideje. Nyelvészeti Dolgozatok 25. Szeged, 1961., Uő: MNy, 1966. 19-20.
 92. Érdy-k. 504.